

A „KIÓVI CSATA“.

A Debreczeni Márton eposzáról írott ez a műve doktori értekezésnek készült, saját költségén nyomatta ki Szatmárt 1887-ben. Pontosán 100 oldal, nagy nyolcadrét alakban, nagybetűs tiszta nyomással, széles margóval.

Pompásan mutat rá, hogy a XVIII. századnak nem volt történeti érzéke s így igazi eposza sem. Az eposz voltaire-i volt s igazi eposza a — filozófiai regények.

Ez persze nem azt jelenti, hogy az eposz teljesen hiányzott, csak nem-igazi volt. „Három egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő formája keletkezett az eposznak, úgymint a klasszikai, a voltairei és a tisztán történeti eposz.“ Ez a felosztás logikus ugyan, csak gyakorlatban tisztán történeti nem igen akad. Fülöp Aron sem említi. Mert klasszikus volna a régi hagyományon épülő istenvilágos, voltairei a felvilágosodott, hol a tulvilágot csak álmok és allegóriák jelentik, történeti pedig a mithosz nélküli. De ilyen nincs. Ennek a helyét foglalja el s éppen ezidőben fejlődött ki a történeti regény (Walter Scott).

Adja ezután a megújulás korának eposzait és eposzfordításait teljes felsorolásban. Utánna következik Debreczeni Mártonnak igen jó életrajza.

Vitatkozik Toldy Ferencsel, aki gróf Mikó Imrének azon megjegyzésére hivatkozva, hogy a Debreczeni kéziratában „az 1825—26. évet olvasta, mint amelyben a Kióvi csata írása megkezdődött“, azt állítja, hogy Debreczeni a Zalán futása sikerének hatása alatt fogott bele eposza megírásába. Bár ezt Fülöp se

vonja kétségbe, azt erősítgeti, hogy eposzi terve Debreczeninek régebb időbe nyúlik vissza. — Ezt most már eldönteni — Fülöp is megjegyzi — nem lehet. Hogy vágyott eposzt írni, ezt Fülöp Áron valószínűvé teszi. De hogy első vágyai már a Kióvi csata körül szállongtak, ennek biztos nyomát ma már nem lehet kimutatni.

Adja az eposz tartalmát.

Nagyon jól fejtegeti, hogy a Kióvi csata tárgya nem elég súlyos. Közben elmondja, milyennek látja ő a jóra való eposzi tárgyat. „Ha... a szlávok érdeke összeütközik a magyar s ezzel rokon scythia törzsek hazát kereső céljával, az igazság, jog s nemzeti létérdek alapján kitör a két ellenséges népcsalád között egy oly küzdelem, mely megrázza, megdönti, átalakítja Kelet-Európát és e harcokból, a megdúlt népek sírja fölött sarjadt, a győzők unokáinak ajkán felvirágozott mondák világából merít Debreczeni eposzának tárgyát, készséggel sietünk őt méltányolni.“ (57. l.) Azonban a kióvi csata körül, ha tudnak is róla krónikáink, nem fakadt mondák világa. De mintha Fülöp Áron már itt is a maga tervére, a hunok világrázó szereplésére gondolna. Hiszen mindenesetre csudálatos, hogy az akkor még tudományos hitelű hunmagyar rokonság mellett sem gondolt Aranyig senki Attilára.

Nagyon szerencsés gondolatnak tartaná az Attila kardjának újra megtalálását, mint olyan feltételt, mely nélkülözhetetlen „az ősi örökség elfoglalására“; de csak akkor, ha az eposz központjává válna s nem maradna elszigetelt „mellékszerep játéka“. Így az alapeszme is kettős, mint a tárgy: „a) Az ősi örökségük jogos elfoglalására siető magyarok akadályozása miatt Kióvnak meg kell dűlnie... b) Hogy Arpád világozó ősehez méltó legyen, kezében ugyanazon kardnak kell villogni, mellyel amaz megfélemlített egy világot.“ (61—62. l.) Így folytatja: „E két alapeszme közül melyik fontosabb, alig lehetne méltóan eldönteni.“ Igaza van, de magyarázatra szorul. A kióvi kaland csak akkor válna fontossá, ha a vár, ill. a csata megvívása a honfoglalás döntő ütközete lenne. Debreczeni így is akarta feltüntetni, de ennek ellene mond

a köztudat, mely a Zalánnal vívott alpári csatát tekintí az ország megszerzésére eldöntőnek. A köztudattal pedig, mint ezt Fülöp is vallja (l. Előd esetét), nem jó szembe helyezkedni. Mindezt más gondolatmenettel részletesebben és meggyőzőbben bizonyítja Fülöp Aron is. (57—59. l.) A kard megszerzésére vonatkozólag beszéltesük magát a szerzőt: „Nem is a magyarok fejedelme, hanem egy kimagasló ugyan, de amellet mégis másodrendű hős szerzi meg Attila egykori, égben vert acélát, még pedig minden nehezebb feltétel, érdekfeszítő küzdelem nélkül. Mennyivel érdekesebbé lehetett volna tenni az esemény e különben megkapó momentumát, ha a kard megszerzése a fő hősnek, Árpádnak jut osztálytárszul, ki azt csakis nehéz és hosszú küzdelmek árán veheti birtokába, mint oly eszközt, mely nélkül az új haza elfoglalása nagyon is kétesse válhatik vala; szóval, ha a költő a kard megszerzését az eposzi cselekmény központjává teszi.“ (61. l.) Idéznünk kellett ezt a részt, mert a Fülöp Aron mélyen látásáról tanuskodik.

De nemcsak kettős a főcselekmény (Árpád és Szabolcs, a várostrom és a kard megszerzése körül), hanem „attól a hibától sem ment, hogy az epizódok szépségébe súlyed... Az epizódok azonban szépek, megkapók, érdekesek.“ (63. l.) Annyi eposznak s egy kicsit talán a sajátjainak is hibája ez.

Hogy Árpád „alakja nem emelkedik ki az eposzi magasság teljességére, kibén az esemény eszméje oly öntudatosan, oly tisztán jelenik meg, hogy a tömeg, a nép sokasága őt, mint az idők szellemének, törekvéseinek megtetesülését teljes lelkesedéssel kövesse az eszményi cél felé“, ennek két okát találja: a) „hogy az események nem emelkednek kerek cselekvénnyé“ és b) „ennek oka is nagyrészt a tárgy fogyatékoságában, a mondák és hagyományok szegénységében keresendő“. Mindjárt meg is jegyzi, hogy „Attilát egyéni vonásainak teljességében a monda és történelem egyaránt fölébe emeli az összesnek“. (66. l.)

„Egyik fogyatkozásból a másik önkénytelen' következik. Ez egység és teljesség hiányossága folytán nem találjuk fel az eposzi szerkesztés legfőbb feltételeit, az alapos kezdetet, érdekfeszítő bonyodalmat és ki-

elégítő véget oly mértékben, amint azt valódi eposztól megvárnök.“ (67—68. l.) Ezek tehát a legfőbb követelmények. — Alapos kezdet az Iliászban Agamemnón és Achilleusz összszördülése, vagy a Buda halálában a királyság megosztása, mert „magában foglalja a fejlődés összes feltételeit“. (A. másik kettő nem szorul magyarázatra.)

Tévedésnek minősíti (enyhén) azt a hibát, hogy Előd az eposz végén elesik, szóval nem látja meg az új hazát, holott Előd ott szerepel a hét honfoglaló vezér között. Idézi Gyulai Pált (Jókai Dózsa Györgyről írt bírálata, Bpti Szemle I. k.): „A költő szabadsága csak addig tart, míg felfogásmódja a köztudattal nem jön összeütkezésbe.“ (72. l.) Tökéletesen igaza van. Könnyű lett volna ilyen kis hibát kikerülnie, tehát ki kellett volna.

A jellemek vizsgálatára tér át. Kívánja, hogy a jellemek többoldalúak legyenek. Ennek a követelménynek Debreczeni megfelel. „Méltó díszére válik a Kióvi csatának a benne előforduló jellemek gazdagsága, sokfélesége, a lélektani ismeret mélysége, a kivitel következettsége és ereje.“ (86. l.)

Itten teszi szavá minden eposzok sarkalatos nehézségét, hogy ne mondjam : szervi hibáját. „Az eposz az emberfölöttit, a csodálatost nem nélkülözhetvén, ez alkotó elem elkerülhetetlen befolyást gyakorol az eposzi jellemekre. Ebből két nehézség támad : az eposzi jellemek a felsőbb hatalom kezében gépekké válhatnak, a végzetesség tehetetlen eszközeivé törpülhetnek, vagy a felsőbb hatalom báburalomnak bizonyul, a végzetesség elveszti az erejét, befolyása a cselekvényekre látzólagos lesz, az eposzi deus ex machina csakis pictus masculus, külső máz szerves összefüggés nélkül s ennek folytán az eposzi méltóság nevetségessé válik.“ (86. l.) Szerinte Debreczeninek sikerült derekasan megküzdenie ezzel a nehézséggel.

De nemcsak a jellemeket torzítja el az isteni beavatkozás, hanem a történéseket is irreálissá teszi. Hiszen ma már nem hisszük, hogy a felsőbb hatalmak közvetlenül és cselekvőleg belenyúljanak az emberek sorsába. Viszont annak érzékeltetésére, hogy a hős és népe közös vállalkozása mennyire fontos, semmi sem

olyan nyomatékos bizonyosság, mint hogy még maguk az istenek se nézhetik ölbe dugott kezekkel. Csak ez emelheti az eseményeket a nemzetek sorsára döntő jelentőségűvé. — Azonban amit a réven nyer vele a költő, azt vagy annál többet veszíthet a vámon.

Ez a belső ellenmondás onnan származott, hogy valamikor hittek az isteneknek személyes beavatkozásában. A műeposzok ebben is utánozták a naív eposzokat. De hogy nem lélkük követelménye volt, mutatja, hogy úgy keverték az istenvilágokat, amint azok egymás mellett még új vallások térfoglalása idején sem lehettek a lelkekben. — Majd a legújabb időben próbálkoztak istenvilág nélküli, *modern* eposszal is. Nem lehet ezt a törekvést sikertelennek mondani, hisz olyan példái vannak, mint a Goethe Herman és Dorottyája, a Hebbel Anya és gyermeke, a Mistral Mireiója, a Hauptmann Soanai eretnekje vagy nálunk az Arany Toldija. De az igazi, a népek élet-halálküzdelmét meg-
rázó erővel adni tudó *nagy* eposzt mégsem pótolhatja.

Mert bár hinni nem hiszünk többé az istenekben, szeretnénk hinni bennük. Szeretnők, ha beavatkoznának, hogy megbüntessék a rosszat és megsegítsék a jót. Lelkünknek ez a követelménye adja meg az eposzi istenvilág jogosultságát, mint ahogy ez teszi elfogadhatóvá, sőt kívánatosá a költői igazságszolgáltatást is. Mert ennek sincs alapja a reális életben. A követelmény, az eszme azonban sokszor erősebb a valóságnál és csakugyan, az igazi nagy eposz „sem nélkülözheti az emberfölöttit“, mint Fülöp mondja.

Ez az ellenmondás nem feloldhatatlan. Az eposz-írók sok meddő kísérlete után megoldást talált reá Arany. Olyan megoldást, mely a keresztyén istenfel-fogással is összeegyeztethető. Vallásunk szerint Isten kijelentette volt tita által akaratát, nekünk módunkban áll követni vagy nem követni s a szerint vesszük el jutalmunkat vagy büntetésünket a másvilágon. Ha már mostan Isten az eposz hőségnek feltételt szab, melynek teljesítése fejében magát s népét megsegíti: be-
avatkozik és mégsem avatkozik be. A felső gondvise-
lés vezetése megvan, hiszen az Úr módot nyújtott arra, hogy egy-egy népvezető boldoggá tegye nemzetét. Mindamellett az isteni beavatkozás nem teszi

„élettelen bábokká, tehetetlen játékszerekké“ az emberiség kiválasztott képviselőit, mert hiszen a jellemek megőrzik elhatározó képességüket és cselekedeteikért való felelősségüket.

Meg kell jegyeznünk, hogy csuda és isteni beavatkozás nem egy. A Nibelung-énekben például van csuda elég, isteni vezetés aligha. Mivel azonban az istenek beavatkozása is csuda, éppen csuda-volta miatt válhatnak valószínűtlenné és éppen csuda-voltát kell elhíhetően állítani oda. Lehetséges ez, míhelyt olyan korban vagy népek közt folyik a történet, mely maga hitt a csudában s ezzel együtt az istenek sorsintéző gondviselésében. Lássuk ezt a legjobb példán, az Arany hun trilógiáján — hiszen Fülöp Áron ott folytatta, ahol Arany a kidolgozást abban hagyta.

Attilát bátyja társuralkodónak maga mellé veszi. Ez — amint Fülöp Áron kívánja és nevezi — „alapos kezdet“, olyan, amiből könnyen támadhat bonyodalom. A drámairók tarthatatlan helyzetnek hívják. Olyan, mint a kémiában a robbanó szerek labilis egyensúlya: könnyen megbillen s akkor — robbanás lesz belőle. Attila azonban egy darabig állja a helyét. A vadászaton Budát lovastul leteperi a bölény s Ármány meg is kísérti Etelet: ez azonban elúzi a jele nést és megmenti bátyját. A hadak ura, Isten látja ezt és most már méltónak itéli Attilát arra, hogy elküldje neki uralmat jelentő kardját. Egy pásztorfiu egy kardot talál, elviszi Etelenek. Az-éjjel Etele megálmolta már a kardot. De a jós is, akit az akkori idők szokása szerint megkérdeznek, az Isten kardjának mondja, mellyel a világot meg fogja hódítani, ha — és itt jön a föltétel — ha magán, a tulajdon szenvedélyén is uralkodni bír. A régi népek csakugyan hittek a jóslatokban, egy-egy tárgynak varázserejében is: aki nem hisz is ma benne, mint megtörtént babonás esetet ezt még mind jóba veheti. Ettől fogva pedig a jó isten többet nem avatkozik bele az Attila dolgába: ő lássa, hogyan vivja meg magával ezt a harcot. Sőt a rossz isten, Ármány se kísérti többet közvetlenül — s az első kísértés látomás, káprázat is lehetett.

Attila aztán — tudjuk — nem állja meg a próbát. A gonosz — mint a vallásunk is tanítja — a mi

saját gyöngeségünk, saját vágyaink. Attilát éppen ott kapja el, ahol az Isten kitüzi számára a jutalmat: a világbírási vágyában. Ha meghódítja a világot, bátyja osztozik vele a világbírásban. De e hódításnak is ke-rekkötője, mert békés és kicsinyes természetű, nem nagyraemelt. Ha bátyját elteszi az útjából, megint nincs világbírás: mert nem tudott magán uralkodni. Hozzátehetnők még, hogy az elhivatottság hite nagy erő s ez a fanatikus hit sok nagy hadvezérnek adta meg a cselekvési biztosságot és sikert. Abban a kísérő gondolatában is része lehetett ennek a hitnek, hogy bátyját török-szakad le kell gázolnia, ha útjába kerül. Mégsem megfontolással teszi ezt — amikor kevésbé volna szemünkben menthető, — hanem pillanatnyi felindulásában. Azonban egészen mégse menthető, Isten sem oldozhatja föl, mert akkor szúrja le Budát, mikor ez már megfutamodott, hátat adott neki. Innet érthető, hogy bár Attilának halálával összeomlik is az uralma, szóval megbünteti Isten — mégis enyhíti avval, hogy birodalmát egy testvérnépben, az Attila örökét visszafoglaló magyarok segítségével feltámasztja.

De térjünk vissza Attilához. Ő maga végig szenvedő bűnbánatának minden kínját, éppen abban csalódván, amire legjobban vágyott, amiért bűnbe is keveredett. Egy jóslat tudatja vele, hogy halálával birodalma széthull. Érzí, tudja, hogy ez az a büntetés, aminek el kell jönnie, hiszen a jóslatban megszabott feltételnek nem felelt meg. Alighogy az újabb jóslatot birodalma összeomlásáról megkapja, hazaérve már hivatja Detrét és fakgatja, mikor, milyen körülmények közt bűn a gyilkosság? Detre, aki sok nép törvényeit ismeri, azt feleli, hogy aki hadban győzi le az ellent, megölheti vagy nem,

De ki bajra hívta felelt, testvérét,
S mikor ez nem vívhat, ontja tovább vérét,
Az egész világot kérdezve bejárhatt:
Becstelen az a kard, gyilkos az a párhad.

S odakint mentében hozzá is teszi:

Etele, nemes vagy! ez lesz a megtorló:
Elaludná ezt más közlelkű bitorló,

De te bírodalmad sírját magad ásd :
Buda vérhalála lesz a te bukásod!

(Utolsó dolgozat, a II. ének utolsó szakaszai.)

Vagyis hát az egész történet, ha csudálatosan kezdődik is, csuda nélkül is magyarázható, további fejlődésben pedig lélektani problémává válik, reálisan megrajzolhatóvá. A tervvázlatok további menetében is csak egy csuda van még: a nibelungi ködsüveg. Ezzel a láthatatlanná tevő varázsszerszámmal gyilkolja meg Krimhilda Etelét, új asszonyával, Mikoltával lakott násza éjszakáján. Azonban ezt a gyilkosságot is úgy állítja oda, hogy a ködsüveg titka pusztá hiedelem is maradhat: egy más dolog, a seb vérzése tereli Krimhildára a gyanút. A tetemrehívás szokása és hite pedig az egész középkoron keresztül élt (a Nibelung-énekekben is megvan.) Megint olyan babona, amit tényül el kell fogadnia a leghíteltebb embernek is. Hogy éppen akkor indult meg a seb? ez persze véletlen. Sok ilyen véletlen mindenesetre baj lenne, de sok itten nincsen.

De térjünk vissza Debreceni Mártonhoz.

„Ha a Kióvi csatában a tragikumot az Arisztotelész által az eposzi formára is kiterjesztett azon meghatározás alapján keressük, mely szerint az a félelem és szánalom érzelmeinek tisztítása — a nézőben vagy olvasóban — éppen a félelem és szánalom festése és előidézése által; a tragikum motívumait úgy a cselekvény egészében, mint egyes szereplőiben többé-kevésbé megtaláljuk“. (87. l.) Tehát Fülöp Áron nem azt bizonyítja, hogy az eposszal megfér a tragikum, hanem úgy állítja oda, mintha az egyenesen keresendő volna. Nem: ha keressük, hanem csak: ha ilyen vagy olyan alapon keressük. Keresni kell, csak az alap feltételes. Hogy meglehet eposzban a tragikum, ez nem kétséges. A tragikum világlátás, átfogó valami, ami minden költői műfajban egyaránt helyet foglalhat. Nagyon sok népeposz tragikus, de nem mind. Aranynak, előzőjének minden valamirevaló epikai alkotása, sőt terve tragikus (Toldi-trilógia, Huntrilógia, Katalin, Édua, Öldöklő angyal). Fülöp Áronra jellemző ez a felfogás: az ő eposzi tetralógiája is tra-

gikus. A kióvi csatát illetőleg egyes jellemekben (Oleg, Olizár, Terzán, kivált Thámira) és Oleg egész népének sorsában kimutatja féltésünket és szánalmunkat: a tragikus érzéseket.

Ezentúl a nyelvével és a verselésével foglalkozik. A leírásokra és hasonlatokra is kiterjeszkedik, ezeket is fontos kelléknek tartja.

Igy végzi: „Ha eljön az idő — s mi hisszük és valljuk, hogy el fog jönni, mert el kell jönnie — melyben a magyar irodalom a hun-magyar monda teljes époszkörével lesz gazdagabb: az irodalomtörténet nem lesz szűkmarku Debreczeni méltó helyét megjelölni. Addig is azonban joggal foglal helyet jeleseink első sorában s mit egykor Kazinczyhoz énekelt, mintha az a dal önmagáról szólna:

Az éji vak homályból
Kitörve nagyra termett
Lelked magának útát
Nyitott a halhatatlan
Név ritka templomába!“

Bizonyos, hogy a hunmonda teljes époszkörénél magára gondolt, arra hogy ő is szerencsét próbál, hogy ő fogja megalkotni. De mindenekfölött igaz, hogy még ha lehetetlen volna is, sokan fogják még ezt megkísérelni, míg magyar lesz a földön. Pedig az Arany példájából és elméleti felgondolásokból láttuk, hogy nem lehetetlen. Csak nagyon nagy dolog.

Fülöp Áronnak a kióvi csatáról írt tanulmánya minden ízében kiváló munka. Látszik, hogy szakember mondja el mesterségebe vágó dolgokról a meggyőződését, hogy véleménye nem ad-hoc formált ítélet, hanem hosszas vefelgondolás leszűrt eredménye. Biztos és mélyreható. Egyúttal vallástétele az iránt, mit tart ő az eposzról általában. És nemcsak a követelményeket, hanem a lehetőségeket, a nehézségeket is tisztán látja. Elméleti elgondolása lesz legbiztosabb útmutatónk saját alkotásának megértésében is.

A HUN TETRALÓGIA.

ATTILA.

I. *A jóslat.* Attila indulóban van Bizánc ellen, de előbb befordul búcsuzóra nejéhez. Krimhilda odanyújtja kisfiát, Aladárt. Attila ölbe kapja s apai érzelmének túlradásában esküt tesz, hogy

Valameddig elhat kardja Etelének,
Minden birodalma a te örökséged!
Eskütudó szómat halljad, Hadur, halljad,
Aladárra szállnak minden hun hatalmak.

— Kelet császára adóját megadja, fölösen is tömerek arannyal engeszteli s így Attila Bizánc kapui alól megtér. Hazautjában elébe hoznak egy öreg remetét s ez megjósolja neki, hogy halálával elvész minden birodalma, de „Fiad, kit nem ismersz, bár vagyon életben, Új Hunniát támaszt, ez van a végzetben“. (E két sor Arany-idézet az eposzban.) Rögtön érkezik a követség, mely hírül hozza Csaba születését. Attila elámul: ez hát az ismeretlen fiú. Megretten, mert ahogy fele betelt a jóslatnak, másik fele is betelhetik.

II. *Krimhilda keserve.* Otthon Réka dallal alattja fiacskáját, valami jóslatról dalol, hogy Attilának csak az ő fia lehet utódja. Krimhilda hallja ezt a szomszéd asszony-házból: Istened jósolhat akármit egében, Ellene is fiam igazát megvédem. — Am fájón tapasztalja, hogy az érkező Attilának első tekintete Rékára esett. Mintha maró kigyó síklana át keblén, úgy szíszent föl: Ő az első, nem én! Attila pedig Tordát hivatja s megkérdi tőle, mi lesz halálával birodalma vége. Torda nézi a jövendőt, hát csak megszédül s reszketni kezd. Nem szól, de nem is kell Attilának: már eleget értett. — Krimhilda búsong magánya csendjében, melyet Attila

még mindig nem zavart meg. Ellenben Detre besomfordál hozzá és kelleti ravasz tanácsát. Majd elválik, Attila fiai közül kinek lesz nagyobb partja: az ő kardján és kardján nem fog mulni az Aladár királysága.

III. Detre utolsó tanácsa. Armány a pokol kapujából látja Krimhilda keservét, akit a hét országra szóló keresztelő zaja nem hagy pihenni. Armány monológjából megtudjuk, hogy a remetét ő küldte volt Attila útjába: Kis kavicsot dobtam sima tő tükrére, De mi hullámot ver, felcsap az égre... Hajnal felé Attila a keresztelőről Krimhildához tér be. Szó szót követ s Krimhilda felcsattan: De tovább nem bírom szégyenemet szótlan, Hogy utolsó lettem, aki első voltam! Magamért talán még tovább is kiállom, De szívem szakad meg, ha fiamat látom. S ha már aki megvan, az is elvetendő, Milyen lész ahoz majd, aki születendő!... Attila azonban úgy érzi, jogosan osztja kétfelé apai és férji vonzalmát: Szeretlek én, Hilda, de szeretem őt is S Aladárunk mellett azt a csecsemőt is! Ez végkép felbőszíti Krimhildát, szemére veti az urának, hogy már adott szavában sem bízhatik. A hevesvérű Attila erre fellobban: Száműzlek, kitéplek, kidoblak szívémből! És ott hagyja. Tépelődéseben belátja, hogy korai volt adott esküje, de azzal vigasztalja magát, hogy egy fia sem fog nagy országok nélkül maradni. — Krimhildához pedig besurran Detre s eszére adja, hogy mirevaló a Szigfrid ködpalástja? Krimhilda megdöbben, hogy titkáról más is tud. Nem rossz a tanácsod, gondolja magában, hanem ez az utolsó is volt! S a vashomlokot másnap halva találják az ágyában.

IV. Az alku. Réka megkérleli Attilát, bocsásson meg nagyobbik hitvesének. Attila enged s Réka maga akarja másnap megvinni az örömhírt. Azt a hírt, hogy ura meg fog neki bocsátani, csak könnyörögjön térden előtte. Éjjel azonban Armány meglátogatja a kétségek közt hánykolódó Krimhildát és szövetséget ajánl neki:

Attilán őt illő bosszudat megállod,
Nagy népek királya lesz a fiad, lányod,
Magad is hatalmas, valamig ők élnek,
Azontúl, királyné, én vallak enyémmek!

Alkukötésünknek ez a másik része!...
Nézte Armányt Hilda, iszonyodva nézte:
Vesszen el a lelkem, vesszen el örökre,
Nem bánom, legyen hát az alku megkötve!

V. *Az átok.* Másnap csakugyan eljön Réka a fiával, de Krimhilda szóhoz sem hagyja jutni, hanem átkot szór rá. Attila ezért Krimhildát Wormsba száműzi, mégpedig gyermekei nélkül; ezeket majd Rékára bizza. Ha pedig Krimhilda visszatérne, dögevő madaraknak vetteti étkül. — A pokolban ezalatt táncra kerekednek az ördögök, Armány örül szövetségese magatartásának.

VI. *Krimhilda szökése.* Armány ajánlatot tesz Krimhildának, hogy elevenhalottá változtatja leányával együtt s aztán majd kilopja a koporsóból. Így elkerülheti, hogy leányától is elszakítsák. Meg se várja, hogy Krimhilda beleegyezzenek, rájuk lehel és ők elalélnak. A népek Isten ujját látják a hirtelen kettős halálesetben, gyilkosságra nem is gondolnak. Attila fényes temetést rendelt el. Armány pedig éjjel feltöri az arany-ezüst koporsót s másnap Krimhilda már egy hegytetőről nézi végig a saját temetését. Magas hegyek alján zokogtak, — temettek, Magas hegyek ormán ujjongtak, — nevettek...

VII. *Réka Hadúr előtt.* Attila nyugatra indult. Sátánnak, isten ostorának nevezik a megrémült népek. De Armány megirigyeli diadalait és kiköszörüli törét. Réka egy este szép faragott botra levelet ír urának, lefekteti a két csemetét s maga is lefekszik. Armány odaröpül gyors fekete szárnyán s az alvó Rékát szíven szúrja. Hadur utánna csap nyílával, de egy pillanattal megkésétt. A pokolban aztán, mikor reszkető ijedtsége elmúlt, Armány gúnyolódni kezd: Ezt eltétováztad! A nyílad nem ért el! Nos lássuk, mi lesz most drága Eteleddel?... Anya nélkül van már fia mind a három, Magas nevelőül magamat ajánlom! — Etelevárában nagy a riadalom s Attila lóhalálában siet haza. Bár százszor állott szemben csatáin a halállal, csak most érzé először fagyos lehelletét. A Réka lelke fehér szárnyon száll fel Hadur elébe. Látja ezt Torda is és hallja, amint Isten szól hozzá:

Büvel, hatalommal felruházlak téged,
 Hogy mindig segíthesd a te szülött véred,
 Bárminemű bajba sodorná is Armány,
 Segíthessed mindig fehér turul szárnyán.

— A testét pedig eltemetteti ura a Hargita aljában. Apja, Magyar vezér is ott van a temetésen, eljött rá távol keletről.

VIII. Katalaunum. Krimhilda ez idő tájt vadon erdőn élt, de tündéri palotában, melyet Armány emelt számukra. Most is ott van a sátán, dicsécszik tetteivel. De Krimhilda nem osztozik örömeiben. Babonás álmában látta nemrég, hogy az égből egy turul szállt alá: Fehér volt a szárnya, hófehér a tolla, Félek, mintha ez a Réka lelke volna! Armány megnyugtatja: Ha fehér turul a Réka gonosz lelke, Hilda sötét karvaly miért ne lehetne? Aztán elébe festi ragyogó jövődjét. A keleti gótok királyi nemzetségét Attila egy véres csata után kiirtatta, csak egy csecsemő leánykával tudott dajkája az erdőbe menekülni. Itt azonban nagyon eltévedt, (tán Armány tévelyítette el), úgyhogy azóta sem tudott hazatalálni. Krimhilda vegye fel a dajkának, az öreg töpörödött Dórának képét, leányát pedig adja ki a gót király leányának, Amalázuntának. Armány aztán majd gondoskodik róla, hogy a gótok szívesen fogadják. Egy gyűrűt, meg egy kendőt is ad neki, ezek hatalmat és dicsőséget hoznak majd a leányára, ha töretlenül és épen megőrzi őket. Eppen éjfélidő van s Armány meg a fekete karvaly mindjárt el is szállanak, hogy tervüket végrehajtsák. — Ezalatt Attila Katalaunumnál vivja véres csatáját.

IX. Attila Róma ellen megy. Honória, Róma császáranak húga követet küld Attilához, kivel szülei még gyermekkorában eljegyezték és segítségét kéri bátyja ellen, aki nem védelmezi női becsületét. Attila kap a háborus alkalmon. A követet szóbeli üzenet nélkül, de gazdag kincsekkel bocsátja el, a császártól pedig Honória kezét és fele birodalmát kéri. — Krimhilda ezenközben, már mint Dóra dajka, a gótok királyi palotájában neveli leányát. De a nappali görnyedő vénység, éjszakára büszke deli szépséggé, Krimhildává változik. — Attila ezalatt

megvívja Aquiléját s földig le is rombolja. Rómáig nem talál több ellenállást. De Róma alatt egy éjjel álmot lát: apjának, Bendegúznak lelke intí, hogy ne menjen az örök város ellen: aki azt feldúlja, arra halál vár, példa rá az Alarik sorsa. Persze nem sejtí, hogy ezt az álmot Ármány mutatja neki. Másnap reggel érkezik Leó pápa a könyörgő követség élén és éppen a Bendegúz nevében, sőt az ő szavaival kéri, hogy kegyelmezzén a városnak. Attila megdöbben e csudán, felnéz az égre s ekkor (mindenki látja) megnyílik a menny kárpitja s két szellemí lélek égó pallosával áll fenyegetően szemben Attilával... Attila visszafordul, Róma ünnepí örömbe merül, csak Honória zokog szivrepesztő búval. Ármány pedig kacag a markába.

X. *Attila halála.* A hunok királya hazavívő útján Baktrián halad keresztül, hol Mikolta, a király leánya, száz fehérruhás hajadonnal megyen elébe. Attilának megejtí a szívet: azt a fehér fátylas leányt sehogysem bírja felejténí. Itthon nagy győzelmi tort ülnek. És íme éjjel álmot lát Attila, mintha Réka jelenne meg: Esküdet feloldom, mit síromon tettél s boldog leszek én ís, ha te boldog lettél. Attila másnap el ís küldí a leánykérő követséget, a Réka sírján pedig hála-áldozatot mutat be. Ármány gúnnyal hahotáz rá a pokolban: De mert nekem ís volt egy kis részem ebben, Hunok jó királya, mért nem áldasz engem? — Az esküvő éjjelén pedig elviszi Krimhildát Ételevárába. Krimhilda nem bírja ezt a látványt s másnap a hun királyt halva lelték ágyában. Ármány pedig fennyen hencg és további harcra hívja ki Istent:

Én a mély pokolban, Te a magas égbe' —
Vívjuk csak a harcot! — Lássuk mi a vége!

* * *

Attila nemcsak a Fülöp Áron tetralógiájának első tagja, hanem egyben összekötő kapocs az Arany János hun trilógiájával, Tartalmílag a mondának azt a részét ölelí fel, mely az Arany tervvázlataiban a második és harmadik részt, [Rika és] Ildikót meg Csaba királyfit tette volna. Úgy hogy az egész egyútt egy kettős trilógiát alkotna. Az egyik: I. Buda halála (az

Aranyé), II. Attila, III. Attila fiai. A másik Attila fiai: 1. Ellák, 2. Aladár, 3. Csaba.

A külső kapcsolat tökéletes, Attila ott kezdődik, ahol a Buda halála végződik: Hogy már Buda bajnok, hunok jó királya Bendegúzhoz, ő is Keveházba szálla S juta egész ország Attila kezére... stb. Bensőleg azonban a kapcsolat nincs meg. Mig Arany az Attila lelkének mardosásából akarta kifejtetni későbbi dolgaiban kapkodását és kudarcait, úgy hogy minden a testvérgyilkosságért való bűnhődés rendező gondolata alá kerül, vagyis emberi talajon maradván, lélektani problémát adott volna, addig Fülöp Áron ezt a reális alapot mindjárt kezdetben elhagyta és az események vezetését felsőbb hatalmak beavatkozására bízta. Talán könnyebb és modern emberek szemében kevésbé értékes technikát választott, mely azonban a naiv eposz természetével nem ellenkezik, de ez az eljárás egyben megóvja mestere követésének, az epigonságnak vádjától. Ugyanazt a mondái anyagot dolgozza föl, amit Arany, de nem úgy, ahogyan mestere tervvázlataiban hátrahagyta. Igaz, hogy keletkezése rendjében, első eposza, az Ellák megírásakor az Arany tervét még nem ismerhette, de a másik három készítésekor már közzé voltak téve. — Hogy nyelve mennyiben az Aranyé, erről később lesz szó.

Fülöp Áron, mint a Kióvi csatáról irt tanulmányában láttuk, megkívánja az eposztól az alapos kezdetet. E tekintetben Attila elhamarkodott esküje, melylyel minden birodalmát Aladár fiának ígéri, olyan kiinduló pont, melyből az események természetesen és bőven fakadnak. Megszületik Csaba, a jóslat szerint ez lesz majd elomló birodalmának feltámasztója, természetes, hogy Attila legalább is megosztja szeretetét két fia között. De két neje között is, hiszen a gyermekért meg szokták becsülni az anyját is. Ebbe Krimhilda nem nyughatik bele, esküszegést hány szemére urának, megátkozza Rékát. A többi is ebből szervesen fejlődhetik. Az eskü által olyan tarthatatlan helyzetet teremtett, melynek felborulása csak idő kérdése, egy második fiának megszületése volt. És bár Fülöp Áron az Arany-féle Buda haláláért járó bűnhődés gondolatát a könnyelmű eskü megszegéséért járóval cseréli ki,

mindjárt a jóslattól kezdve hatásosan érezteti, hogy az Attila sorsa egyben birodalmának sorsa is.

Láttuk azt is, hogy Fülöp Áron az eposzi tárgy tragikus voltát természetesnek találja. E részben az Attila tragikumuma a Kemény Zsigmondéihoz hasonlítható. Egy jószándéku cselekedetének lesznek visszás következményei. A sors fordul ellene, a körülményei alakulnak előre nem láthatóan úgy, hogy ellenkezésbe kerül korábbi tetteivel, korábbi valójával. Mert hiszen tán nem lett volna kénytelen esküjét adni, Krimhilda nem kívánta ezt, de abban a helyzetben mégis természetesnek, emberileg igaznak kell találnunk Attila eljárását.

A mese további szövésében talán szükségtelennek tarthatnók a Detre hamari kivégzését. Krimhildának jó fegyvertársa lett volna belőle, amínthogy Arany is annak szánta. De Ármány mellett csakugyan nem volt szükség rá. Mint az imént rámutattam, ennek a választásnak is a költő sajátos technikájában van az oka, mely a túlvilági vezetést és így a dolgok végzettszerű voltát igyekszik kiemelni.

Ezentúl Ármány egészen kezébe veszi az események vezetését. Hadur passzivitása a keresztyén világ-felfogásban is benne van, az ördög kezdeményező aktivitása szintén és így ezen a mai közönség nem ütöközik meg. Mintha fogadás állana köztük, próbálja ki hát Ármány erejét Istennek teremtményein, meg tudja-e vajon rontani őket. De az Ármány eljárása talán több a csábításnál és megrontásnál, a Réka meggyilkolása pl. olyan tetteges beavatkozás, hogy nem csuda, ha Hadur türelméből kijöve villámával megsuhintja, mintegy harcmódjának lovagiatlanságára, harci eszközeinek tisztátalanságára emlékezteti.

Még egy technikai külsőségre szeretnék már most rámutatni. Költünk az egyes énekeken belül is több egymástól távoleső színen sokszor egymással közvetlenül nem is kapcsolódó jelenetet mutat be. A történetes egyik vagy másik ágának egy-egy újabb mozzanatát adja, ami által eléri azt, hogy az egész eseményfonatot állandóan kézben és nyilván tartja. Ha drámával hasonlitanók össze, sok apró jelenetben fejlődőnek mondanók a cselekvényt. Az ellentétes technika

kevés számú nagy jelenetet szeret s egyben a cselekvés külön ágainak kevés, de erősebb összebogozódását. Ez az eljárás nem függ össze a drámának sem romantikus (shakespearei) vagy klasszikus (cornellei), sem színhétikus vagy analitikus formájával, hanem mindegyik fajtán belül föltalálható. Itt is a Fülöp Aron egyéni sajátja ez. De éppen ezért olyan sajátja, mellyel nem lehet értékképletet kötni össze: itt vagy ott egyformán lehet az író kiváló. Nem lehet pl. a Cid-románok mozaik-technikáját alacsonyabb rendű alkotási formának minősíteni a homéroszi eposzok széles hőmpölygésű folytonos haladásával szemben. Ezúttal (én úgy érzem) Fülöp Aronnak kép-meglátó és hangulat-megérező természetével függ össze: alig észrevehető módon hajlík a románokból vagy hősdalokból összerakott eposzok líraisága felé. De Arany és Fülöp között ez is elválasztó vonal.

ELLÁK.

I. Etele temetése. Áldozatot tartanak s Torda a jelekből Hadur akaratjaként nyilvánítja ki:

Egy jogar, egy szál kard, egy paizs, egy gyeplő, —
Lesztek hatalomban mindhárom egyenlő!
S valaki vizsályt kelt, 'egységet tör, arra
Örökös büntetést mérjen Hadur karja.

Erre a királyfiak esküt is tesznek. Maga Torda pedig a halálaszántakkal megindul, hogy Attila jövendő nyugvóhelyét megkeresse. El kell rejteni a sírt, mert — ezt is a jóslat mondja — amíg Attila teste e földben pihen:

Időknek haragja e föld felett dúlhat,
Egy nép lesz ott az úr, jó népe Hadurnak.

Elcölöpölik a Tiszát, medrébe elsülvesztik a hármas koporsót. A gátat megbontó folyó elönti a tetemvívóket. Csak Torda áll még egyedül az omladozó gáton, mikor a távol ködéből magányos gyászos nő bontakozik ki. Honória ez, Attila jegyese. Torda megmutatja neki völegénye sírját s Honóriának egy han-

gos kiáltással megszakad a szíve. Torda aztán útnak eresztí galambját, hogy Attila eltemetéséről megvigye a hírt s aztán törével útat nyit szívébe a halálnak.

II. A gyásztor. Kilenc napig tart a gyásztor, de közben harci játékok, lovagi mérkőzések folynak. Ellák a legkülönb: a gót Walemirt is porba dönti. Ez a kudarc is erősíti a gót természetes gűlöletét. Majd lakoma alatt a regös mond dalt Attila szerelméről (Krimhildáról) és haláláról. Tor végén a ravó számbaveszi, kik vannak jelen. Csak egy fejedelem hiányzik, a gepida Ardarik. Ellák azonban nem ítél fölötte látatlanban, követséget javasol, mely aztán el is megy megkérdezni, mi volt elmaradásának oka.

III. Armány. Mikor a hold is lepihent, csillagfiacskáit magával vonva: Armány Etele képében és hangján rendre meglopja a királyfiak álmát s mindeniknek azt sugja, hogy apjuk éppen őt szemelte ki egyedes örökösül. Tovatűntében gúnyosan mormolta: Ma vetett mag közül ha egy fává nőhet, Arnyéka befedi az egész hun földet. — Isten mindent látott és sohajtva rebegé: Nagy bár a kísértés, de álljon a próba. — Reggel Ellák hivatja a jósokat. Hát már ott vannak Aladárnál. Ellák is elmegyén Aladár sátrába. Előbb észre sem veszik, hogy belépett, a garaboncok is sáppadt arccal figyelik a csontokat, beleket. Majd hogy egyszer csak ott látják, Aladár felbőszül, mint akit rosszban értek: Mit keressz itt bátya? Mert ha személyednek is volna itt dolga, Isten bizony akkor hívattalak volna! De közbelép Csaba, aki időközben ott termett és megbékélteti őket. Aladár magába tér és bocsánatot kér bátyjától. De azért Armány még is örül, mert mag csiráját látta.

IV. A követség. Ardarik gepida király azon tépelődik, helyesen járt-e el nem engedelmeskedvén a torra hívó szónak? Tán jobb lett volna kivárni, míg összezördülnek a királyok? Mert hárman aligha férnek meg együtt, hiszen Attila meg Buda ketten sem fértek össze. — Ezalatt leánya Gizella a kertben egy sólyom-sebezte vadgalambot ápol. Hallja, hogy lovasok jönnek az úton, még pedig hunok, egy egész követség. Atyjához fut, majd megint elszalad, ablakából lesi az érkezőket, majd Kadát megismervén egy

píllanat alatt lent terem s nyájasan üdvözli, kedvesen fakgatja. Hej, mikor még ketten, Ellákkal együtt, hallgatták az öreg Kada meséit! Aladárt kérdezte, Csabát tudakolta, Látszott, hogy Ellákon jár a gon-golatja. Walemirt pedig megbüvöli a Gizella szépsége. — Kada megnyomja a szót, tudja, kinek nevében be-szél. De Ardarik jól kigondolta már a mentségét. Epen ura halálán való búsulása tette beteggé, de hisz megizente, csudálkozik, hogy emberei nem érkeztek meg. Hanem akár holnap, mindjárt a követséggel útra kél. Kada hitt a szép szónak s ámitó könnyek-nek. Ebéd alatt Kada megsugja Gizellának, hogy vir-radattal atyja ura is velük megyen. Gizellának sem kell egyéb, kikönyörgi, hogy ötet is magukkal vigyék. — Ebéd után Ardarik és Walemír megértik egymást és fegyverbarátságot kötnek. — Futárait még aznap éjjel útnak indítja Ardarik s kitanítja őket, mondják, hogy ők a megkéssett követség, mert útközben el-tévedtek volt.

V. *A koszorus torna.* Tarka sátorrajnak táma-dott új foltja, Ködbevesző élet gepida nép toldja. Ki-rályát Etele fiai visszafogadták régi szeretetükbe. Vi-tézi tornát tartanak, melyen Gizella fogja a gyöztes-nek fejére tenni a koszorut. Ellák is küzdeni fog. Aladár lelkét is tüzei a vágy: ma valakinek tet-szeni akar. — Ellák a gyöztes, ellenfelei már elhull-tak, mikor Aladár a sorompóba vágat. Vakon támad, a másik tüzesen védekezik s iszonyu harc keletkezik. Végre Ellák Aladárt ledönti. Megdöbbsent rá, mert nem ezt akarta. Ugy tervezte, maradjon eldöntetlen a harc, hadd lássa a nép, hogy a két királyfi egyenlő. De aztán Gizella fejére tette a koszorut és ő egy időre az egész világot elfelejtette. — Aladár pedig odadúlt a sorompóházhoz: elmenni átallta, maradni is röstellt. Walemír oda settenkedett: Ugy-e hogy megmondtam? Hagyd is neki a lányt! Aladár pedig hazament s míg fegyvereit hányta le, rángó ajakkal fogadkozott: Im emelem szómat Hadur istenséghez, Esküvel esküszöm, az a lány enyém lesz!... — Sátorában Ellák szerel-mes szavakat suttog koszorújához, melyet majd vissza fog adni Gizellának, menyasszonyi ékül. De hirtelen nyílik az ajtó, jön rajta Aladár s meglátván a koszo-

rut, nem bír indulatával: széttépi és összetapossa. Heves szóváltás támad, Ellák görcsösen szoritja kardja markolatját, de jön Csaba és hosszas békítgetésére még egyszer kezet ráznak az acsarkodó testvérek.

VI. *Aladár szerelme.* Gizella nem nyughatik ágyában, jó hajnalban felébred és kiindul a mezőre. Szeme mindenütt csak a turulos sátrakat kereste. — Aladár is kijön, kudarca miatt nem alhatván. Megpillantja Gizellát. A kétségbeesés hirtelen elszántságával megkéri. Gizella nem tudja, Elláknak kell-e vajon? De csak egy percig tart nála e kétség, aztán ügyesen kitér: Korán volna, bajnok, adnom neked választ. Legyünk csak barátok, jövőnk mit hoz, várjunk S tekeres út helyett egyenest találunk. S azzal tovatűnt. — Aladár azonban tudja mit jelent ez a kibúvás. Könyörög Hadúrhoz, hogy a Gizella szívét fordítsa hozzá. De szíve elrablóját ne büntesse meg: bizza ez egyszer rá büntető haragját.

VII. *A vadászat.* A hús Mátra tövébe vonulnak, nagy hajtóvadászat készül. Ellák az első hajnalon kimegy az erdőbe s egy tisztáson elringató álmom száll szemére. Azt álmodja, hogy Gizellája oldalán boldog pásztoréletet folytat, mikor egy idegen jön és követeli részét az egynek sok boldogságból. Mindent od'adna, csak kedvesét nem, mire az idegen megöli mindkettőjüket. Haldokolva ismer rá gyilkosára, Aladárra. S mekkora megdöbbenése, mikor szemét felnyitva csakugyan ott látja maga mellett kedvesét holtan. Élesztgetésére a leány magához tér, csak ájult volt. Elbeszéli, hogy ő is az erdőt járta, mikor egyszerre valami szörny, vagy inkább ördög rája rontott. Megfutamodott, míg a tisztásra ért. Eszébe jutott, hogy imádkozék és a szörny eltűnt. Ő pedig Ellák mellett aléltan összeomlott. Ellák elmondja álmának boldog elejét s ajkaik egy hosszú csókra megtalálják egymást. — De mindezt kilesik Aladár és Walemír a fenyveszéléről. A gót célozgat is: Mit érne most egy nyíl? Am Aladár elnémitja: Végezni nem téged, hanem engem illet. — Éjnek idején Walemír az Ardarik sátrába lopakodik és elmondja a történeteket. Ardarik nem tud egész szívéből örülni: félti a leányát. Walemír azonban megvigasztalja: Majd ha a királyfiak ketten le-

teperik egymást, majd ő elveszi. És Ardarikkal lábuk alá fogják hajtani a világot. — Másnap a vadászon nagy baleset történik: Ardariknak felfordul a ménje. Az álnok öreg hangosan sítatja Attilától kapott drága paripáját. Ellák megígéri neki, hogy másikat ad helyette az apja istállójából. Ezt a gót Walemir menten befűja Aladárnak, aki haragra gyúlad. Mikor éppen Ardarik a szálláson kiválasztja az eléje vezetett paripák közül a neki tetszót, csak ott terem Aladár s megvádolja Ellákot, hogy a közös vagyonból maga osztja kegyét. Hol van itt az esküdt egyenlőség? És kardjával ledöfi a lovat. Ellák elsáppad, majd kirántja magásra a kardját, — mikor Csaba a keblére omlik. Mert most is, mint máskor, jelen volt e béke. Elláknak le hull a karja, maga is megrémül magától. Lefúvatja a vadászatot, másnap indulni fognak vissza Etellakra.

VIII. A lánykérés. Mindenféle rossz jelek, mindenféle rossz jóslatok. Akkor is így volt, mikor Budának halálát okozta a testvérviszály. — Ellák régen forgatja már fejében a lánykérés gondolatát. Nincsen is a gyásznál egyéb akadály. De ezzel egy csapásra véget vet majd a húzavonának: elmegyten tehát lánykérőbe. Ardarik nagy feneket kerít a válasznak. Hiszen ez volt az Attila terve is, ez lett volna neki is kedvére, de hát vérontás lenne belőle. Aladár ki is mutatta már a féltékenységét. Ha még aztán három királyné is kerül arra az egy trónra: semmi elejét nem veheti a testvérek összecsapásának. Bizonyítja ezt már a Gyöngyvér és Hilda esete. Hiszen ha egyedül országozna?! Ellák így felel:

Esküvel esküdtem, — szólt tompa sötéten, —
S hallotta az Isten szörnyű esküvésem —
Késő, öreg, késő semmit is akarni — —
Jaj, be erős kedvem volna ma meghalni — —
Vidd el a lányod, vidd el innen messze,
Legyen eltemetve, hogyha el van veszve — —
Mosolyát ne lássam, szemébe ne nézzek,
Mert jaj, tudja Isten, félek — nagyon félek!

Hozzá még mindezt Aladár is végig hallgatta: Walemir belopta őt Ardarik sátrának titkos zugolyába. Azonban az Ellák halk-tompa válaszát nem hallotta

jól s mást, rosszat sejtett helyette. Úgy tűnt fel neki, mintha Ellák ráállott volna az Ardarik bujtására. Walemír mindjárt gyilkot tanácsol: mert az ilyen nem méltó csatán vérzeni. Aladár aztán egyedül marad feltüzelt indulatával.

IX. Aladár boszuja. Aladár kincset rak garmadába s tetejébe üti a törét. Aztán elhivatja Darkót, az Ellák öreg szolgáját. Megkérdi, kellene-e neki a kincs? Rövid szolgálatért megkaphatja. Darkónak szeme-szája eláll. Esküszik, hogy megteszi, úgy éljen, úgy haljon. Aladár aztán félrevonja és elmondja neki sáppadtan, suttogva a megbízását. Csak a vége hallszik: Ma vidd el a tört hát, a kincset majd holnap. Azzal belsőbb terembe lép. Darkó szédül, tántorog, lopva rá-ránéz a kincsre, míg végre hirtelen elkapja a gyilkot s tovasiet. — Eljön az éj. Vén Darkó egymaga vala csupán ébren, Gubbasztva mint éh pók sátor szögletében. Lassan megindul, örökön átsurran, sokáig nézi a nyugodtan alvó dalját, majd egyszer csak kiejti kezéből a gyilkot. Nagyot csörren a tör s Ellák felébred. Darkó mindent bevall. Ellák felveszi a tört: az Aladár rovása van rajta. Megszédül tőle. Darkónak megkegyelmez, hiszen vak eszköz volt. Felcsatolja az isten-kardját s nagy léptekkel jár a sátrában, várva a reggelt.

Ez velem egy széken? — ez velem egy vérből!

Gyülölt hármas egység el, le a hun székről!

Egy Hadur az égen, egy leend a földön,

Hatalmam kelettől nyugatig kiöntöm!

X. A Netád melletti csata. Szerte van már tépve Hunnia egysége, Pártokra szakadva hunok erős népe. Aladár távol a Netád vize partján ütötte fel táborát. Vele voltak Walemír s a hódolt fejedelmek, de hunok is sokan. Ellákkal vannak a hunok általában, de vele tart Ardarik is. Csaba külön sereggel oldalt tanyázik: hű marad esküjéhez, ha mindeniknek nem segíthet, egyiknek sem árt. Ellák elbúcsúzik Gizellától. Egy utolsó csókban összeforr az ajkuk. — Hajnalban látja Gizella, hogy megmozdul a tábor. Hamar paripát parancsol: Legyen ő is ott, ha szíve, lelke ott van... Hét napon, hét éjen tart az ütközet. Nyol-

cad nap hajnalon egymásra talál a két testvér. Aladár lebukik lováról. Meghalt-e? Ellák csak egy percig bámul dermedten öccse véres tetemére, mert ime újabb lárma támad, új népek robognak a hunra. Előbb Walemír jön a gótjaival. Ellákot meglátván, hirtelen hátat fordít, de Ellák rettenetes dárdája így is utóléri. Azután Ardarik jön az áruló gepidákkal. Ellák alig hiszen szemének.

Megölnélek álnok, te átkozott vén, te!
Csak ne büntetné őt gonosz atyja vétke,
Kiért testvért öltem, kiért esküt szegtem — —
Bűnös vagyok, bűnös, — büntess igaz Isten!...

Leugrott lováról, földbe szúrta az isten-kardját. Láng csapott fel belőle s Hadur visszaragadta. Sírva sirt az Isten: Betelt hát az átok! Halj meg Ellák, halj meg, — de te, Aladár, élj! Mi kegyelem volna, ne izleld ma még a halált, hordozd még nehéz bűntudatodat. Azzal ujját emelinté, kis suhintásával ketté szelte az eget és sistergő nyilával agyonsújtotta Ellákot. — Csaba már későn érkezett arra, hogy a hunoknak segíthessen. — Gizella egy kised halom ormán várta a véget. Most tán megsejtette, mi lett Ellákkal, a harctérre rohant s szivrepesztő síkoltással ráborult holt jegyesére. Ardariknak csak eltorzult az arca s rémesen felkacagott. — Az alkony szemfedőt terített a térre. Csak a Csaba kürtjének hívogató szava hallik: hívogatja az élőket, temetgeti a holtakat...

* * *

Ez az eposz is esküvel kezdődik, a három Etelfiu esküjével, akik egymás között nem osztják föl az országot, sőt nem osztják meg a hatalmat sem. Ezt az áldatlan állapotot a Torda jóslata teremtette, aki ebben Isten akaratját látja. Torda eddig nem tévedt a jövődő fejtésében. Most vajon Hadur téveszti meg, hogy az isten-kardjához fűzött régi jóslata beteljesedjék? Hiszen a végén, mikor Ellákot villámával lesújtja, így beszél: Betelt hát az átok, jaj, betellett, (monda,) Etel bűne révén, mely fiait nyomta. Bizonyos azonban, hogy az esküvel teremtett helyzet tartthatatlan, minden percen felbillenő.

Tordát hamar kivégzi, mint Attílaban Detrét.

X Általában kevés személlyel dolgozik. Etele fiai közül csak a két idősebb kapott cselekvő szerepet. Csaba, mint a nagy jóságok általában, tétlen; csak fékez itt-ott, maga nem kezdeményez. Elláknak és Aladárnak a Gizella iránti szerelmük adja cselekvésükhöz a hajtó erőt, de a kezdeményezés csaknem egészen a két intrikus, Ardarik és Walemir kezében van. Ez az eljárás már az Arany Detréje óta ismétlődik és ez is a helyzetből fakad. Érthető, ha a leigázott népek erejük megtörtén alakoskodáshoz, cselszövéshez folyamodnak.

A mese jósága azon fordul meg, mennyire tudja a költő ezeket az intrikákat valószínűvé tenni? E tekintetben Ellák legsikerültebb alkotása. Emberei elegendő okkal cselekednek. Megértjük, ha Ardarik Attila halálával várakozó állásba kelyezkedik és nem megyen el a torra. Elhamarkodott színvallása nehéz helyzetbe hozza, de a számonkéréskor gyönyörűen kivágja magát. A követség aztán közre járhat abban, hogy Gizella is elmenjen velük a hun királyok székvárosába. Ezzel lehetségessé vált minden zökkenő nélkül a szerelmi dráma, mely Gizella körül játszódik le. Azonban a költő alakító erejének nagy dicséretére kell kiemelnünk, hogy ez a szerelmi történet nem az úgynevezett államcselekmény mellett folyik le, hanem vele nagyon szorosán összefonódik, annak egy darabja. Gizellát használják fel Ardarik és Walemir, hogy a testvér-királyok között a vizályt kitörsésre érleljék. Ez az érlelés sok részletleleményt kívánt és a kitalálásukban Fülöp Aron erősnek mutatkozott. Hogy a tornán Aladár Ellákkal viadalra kel a Gizella által nyújtandó koszoruért és ezzel elmérgesíti a viszonyt, hogy Ellák Ardarikot sopánkodására más paripával ajándékozza meg, mégpedig az apjától kapott lova helyett az apja örökéből valók közül, sőt még az is, hogy a vizályt kereső Aladár ebben a közös királyi jogok egyoldalú bitorlását látja: ez mind így szárazon is elhíhető. Hozzá kell még vennünk a költő nagy elhíhető művészetét, melyet intrikusai körmönfont beszédeiből minden olvasójának éreznie kell.

Hogy aztán az egész cselszövés nem úgy sikerül, amint a tervezők szeretnék, ezt nemcsak a költői igazságszolgáltatás követeli, hanem egyúttal a dolgok

természetes fejleménye is. Gizella nem részese a csel-
szövésnek, ő igazán adja egész szívét Elláknak, csak
természetes tehát, hogy apja árulása és völegénye el-
este után nem marad számára más a halálnál. Talán
valószínűbb volna valami önkéntes halálnem, de ha
van példa rá, hogy valakinek csak úgy megrepedjen
a szíve, Gizellának most éppen elég oka van rá.

Az Ellák halála azonban, akit egy a derült ég-
ből lecsapó villám sújt agyon, nem valószínűség,
hanem csuda. Ezúttal — hiszen eposzról van szó —
ez a két dolog nagyon különbözik: az hiba volna, ez
követelmény. Isten öröködik az eskü szentsége fölött,
Ő bünteti meg az esküszegőket, illő tehát, hogy Ellá-
kot, miután ez, bár külső körülmények ellenállhatat-
lan sodrában, elkövette a testvérgyilkosságot és ezért
az Ardarik árulásában és ezáltal boldogsága reményé-
nek széttepetésében rögtön meg is kapta itt e földön
lelki büntetését, mondom, illő dolog, hogy ezt a lelki
halottat Hadur ne hagyja testileg tovább élni. Emel-
jük ki, hogy ez a beavatkozás — hiven a mi mai
istenfelfogásunkhoz — csak a legvégén következik be,
amikor Hadur már nem irányít, hanem ítél.

Hogy mekkora a különbség véletlen és csuda
között, jól mutatja Elláknak egy másik epizódja. A
Mátra aljában még a vadászat előtt Ellákot egy tisz-
táson elnyomja az álom. Mikor rossz álmára felriad,
mellette hever ájultan Gizella. Ez csúf véletlen lenne,
ha a Gizella elmondásából meg nem tudnók, hogy
valami ördög, biztosan Ármány, üldözte őt idáig. Így
a véletlenből csuda lett, az isteni beavatkozás szán-
dékos rendezése emeli a valószínűséget. Sőt
még az Aladárék lesben állása sem véletlen, nem
is alacsony lesekedés, mert hisz Ármány egyenesen
az ő sétájukhoz, az ő mulattatásukra tervezhette így
ki az egész jelenetet, kezdve az Ellák álmán és el-
alvásán.

Az epizódjai közül csak Honóriának Attila te-
metésén való hirtelen váratlan megjelenése nem tet-
szik; jobb szeretném, ha ez elmaradt volna. Egy az
Attilában felvetődött és el nem szövött szálnak az el-
varrása ez, de szerintem jobb lett volna inkább le-
tépni. Egészében is, részleteiben is valószínűtlen. Ta-

lán a történelem által tanusított léhaság vádjából sem volt szükséges Honóriát kitisztítani. Az eposzban, mint motívum, úgy is teljesíthette volna feladatát.

Jólesően nélkülözzük Ármányt egy-két földön járásán kívül, akkor is csak álmot hoz a királyfiaknak és ezek az álmok is olyanok, hogy tudattalan vágyaikból is felfakadhattak. Azzal álmodtak, amit titkon maguk is szerettek volna elérni: az egyedurasággal. Egyébként csak egyszer avatkozik be közvetlenül: mikor Gizellát az Ellák karjaiba kergeti. Helyette emberek keverik a kártyát; emberi, mégpedig valószínű emberi történetet kapunk.

ALADÁR.

I. Az eskü. A netádi csata mezején vagyunk. Jön Réka és életre csókolja Aladárt: Im, ős-anyád hivlak, mondja a régi szöveg, mintha anyád volnék, mondja az átdolgozás. Aladár aztán a harctéren bolyongó öreg Kadával összetalálkozik és vele megy a közben összeverődött hunokhoz. Nagy örömmel fogadják. Részt vesz Az Ellák és Gizella temetésén. Aztán gyűlést hív össze és fogadalmat tesz:

Fel is feltámasztom hunok birodalmát,
Meg is valósítom Etele nagy álmát,
Szolganép romlásán, országok bomlásán,
Kerek e világnak kezembe omlásán.

A felhangzó éljenzést ijedezve hallják a győző jövevények. Nem mernek beléjük kötni, mert ők maguk is nagyon megfogytak s a minapi harc kedvüket is vette. Aladár pedig, mint a sebzett párdúc, elvonul népével.

II. Leány- király. Aladár megépíti Hunnivarát, ott, hol a Duna a tengerbe toikkollik. Hadi népét töri, gyakorolja, bosszúterveit forgatja agyában. — Egyszer paripára ül és elvágat az erdőbe. Itt egy vadkant üldöző gyönyörű leánnyal találkozik. Látja, amint a vadkan visszafordul s vadásza lovát ledönti. Megmenti a leányt. Egymásba szeretnek s a leány kendőt és gyűrűt von ki kebeléből s azoknak felét szerelme zálogául Aladárnak adja. — Mikor Aladár el-

ment, jönnek a moesogót főbbek. Vérében látván a vadkant, nagy riadalommal ünneplik a leányt. Ez volt a próbavadászat, melyet megállván, Amalázunta elfoglalja az atya királyi székét. Nagy lakomát laknak, melynek végén Amalázunta Dórával, a dajkájával együtt ágyasházába elvonul. Itt Dóra el akarja mondani meséjét, hogy anyja (a moesogót királyasszony) adta volna neki a kendőt meg a gyűrűt, ezeknek jelentését csak most mondhatja el. Amalázunta félben huzza ki kebeléből őket. Dóra csak holtra válik: Mit tettél, szerencsétlen anya szerencsétlen lánya?! Amalázunta ijedtében elájul.

III. Krimhilda. — Krimhilda Armánynak szemrehányást tesz. Ez nyugodtan és gúnyosan hallgatja, majd tanácsot ülnek s Krimhilda visszaindul a pokolból. — Aladár hajnal felé látja már Hunnivárát, mikor egy vén asszony (Dóra) csak elébe toppan. Kérleli, megállítja. Nagy lehetne Aladár, ha — Csaba nem volna. Ez uralkodik az igazi Hunnia felett, nagy és hatalmas király. Ne keresse az idegenek közt ellenségét. Ki mondja ezt neki? Am lássa meg! Egyet perdül és előtte áll Krimhilda teljes fiatalkori szépségében. Aladár kardot ránt a varázsló ellen, ki anyjának képét nem átalja magára venni, de csak a levegőt szeli ketté. Krimhilda eltűnt. — Aladár pedig hazaér. Jönnek a kémei. Csabát magasztalják, ország-lását dicsérik. Aladárban feltámad az irigység:

Réka fia vigyázz, kölyök-örjás-gyermek!

Ha oly hatalmas vagy, az én karom ver meg!

IV. Az első győzelem. Leó császár és papjai Bizáncban nagy tunyaságban dözsölnek. De Anagásztus, a vezér nem alszik. Pulya császára helyére maga szeretne ülni. Levelet ír Aladárnak, hogy soha jobb alkalom a görögök megalázására. — Aladár kap rajta s felkerekedik sereggestül. Pusztít, zsákmányol. A császár nem mer megütközni, adót ad. Anagásztus folyton hátrál a serege élén, persze császári parancsra. Híreszteli is hátmegett, hogy hej, ha más lenne a császár, mindjárt másképp lenne! Majd mikor a megengesztelt hunok visszavonulnak, kardját a császár trónja elé dobja. De a császár unszolására

és a sereg éltetésére csak újra fölveszi. — A hunokat hazatérő útjukban Amalázunta megtámadja. De a két vezér egymásra ismer. Egy tekintet, egy kézszorítás és szétválasztják a seregeket. Csak most tudják, hogy ki kibe szerelmes. — Aladár otthon tort ül. Becsmérli a görögök Krisztusát: Nosza játszunk Krisztust mi is! Időközben Csabának követei érkeznek: Csaba hatalma felét kínálja neki, ha bátyja a hunjait hazavezeti. Aladár a követek nevét (nyilát) is bedobhatja az urnába s éppen az őszebbik követ neve jön ki: hajnalra megfeszítik. A másikat pedig a következő üzenettel kergeti haza: Ha Csaba sokáig késik hódolatát elébe tenni, hát az Isten legyen neki kegyelmes! Csak Kada búsong ezen, a tábor tetszést dörög rá.

V. *A jóslat.* Dóra dajka felolvassa Anagásztus levelét, melyben Amalázuntát feleségül kéri. Biztatja is váltig nevelt leányát, hiszen Anagásztusból még keleti császár lesz. Amalázunta azonban hallani sem akar róla: ő nem császárné, ő szerető hitves akar lenni. Mikor Dóra elmegy, a szerelmes leánynak hirtelen merész ötlete támad, melytől nem bír szabadulni: dalnoknak öltözik és Aladárhoz indul. — Dóra is, vagy inkább a büszke szép Krimhilda nyugtalan estét tölt. Kezdi most már sejteni, miért szüntette meg leánya hirtelen a csatát. Végig gondolta életét: Mint dajka növelte maga szülött leányát, Etele véréből a gótok királyát... Ringató, bódító fölemelő álmok: Fia és leánya lesz úr e világon... Az ejti kezére atyja nagy örökjét, Ez a bűvös gyűrűn minden gótot körbe, Hajtja a kendővel birodalmát ölbe... S most ime leánya fiába szeretett! Szigfrid fővegével láthatatlanná teszi magát és indul ő is Aladárhoz. — Aladár összehívatta az időnézőket, hogy álmát megfejtsék. Krisztus megjelent neki és szólt: Rajtam nincs hatalma a múló időnek, Téged, ki gúnyoltál, a szeretet öl meg. Táltosa jól lát: A testvéred öl meg, de aki nem férfi. Mielőtt többet árulhatna el a jövő titkából, egy égből lecsapó villám szétzuzza az áldozati üstöt és agyonsujtja a táltost. Aladár így magyarázza: Az a gyűlölt testvér minden csak nem férfi. De nem fél Csabától. Hanem azért tivornyát rendel: hadlakja el a torát előre.

VI. *A dalnok.* A toron egy öreg hegedős dalt mond a hunok letűnt régi dicsőségéről. „Könnyet annak, aki érti, ki nem érti, szívet néki!” jajdul fel időnkint a refrén. Aladár előbb megilletődik, de aztán szerelmes nótát parancsol. Előáll egy fiatal énekes, karcsu, magas, délceg és dalt mond a fele kendőről meg fele gyűrűről. Aladár benyíló házába szólítja, előveszi kebléből a maga fele jegyajándékát, majd egymásra ismernek és egymásra borulnak. — Ekkor Krimhilda meglebbenti fátylát, láthatóvá válik s tiltóan kiáltja fia felé: Fiam, Aladárom: testvéred, — testvéred! Aladár pokolbeli kísértetnek tartja s kardjával utánna súhínt, de csak az üres levegőt szeli ketté. Krimhilda eltűnik, de még a távolból is hangzik intó szava: Testvéred — testvéred! De arra volt gondja, hogy az Aladár fél zálogait magával vigye. Aladár pedig vigasztalni próbálja jegyesét: Majd elmegy érte Feketevárosba s Etele is áldását fogja küldeni rájuk. Amalázunta az Etele nevének hallatára magához tér: nem lehet az, hogy szülei gyilkosának fiához menjen! Lovára kap és elvágtat. — Krimhilda pedig meg sem áll egy sűrű erdő közepéig, onnan leszáll a pokolba és szemrehányást tesz Ármánynak.

VII. *Ibolya.* Csaba békén országot a Duna-Tisza táján. Egyszer öreg halásznak öltözve útnak indul, hogy szétnézzen népei közt. Sűrű erdőségbe vetődik s ott egy patak partján pihenőre dűl. A tulsó oldalról vizet meríteni jön egy gyönyörű leányzó. Mikor elmegy, Csaba is utánna indul. Terebélyes tölgy alatt kicsi kunyhót talál, abban haldoklik éppen egy agastyán, egy keresztyén remete, aki a leányt nevelte volt. Most elmondja a leálynak, hogy ő a moesogótok királyának sarja, dajkája menekítette a vadonba, de a dajkát egyszer meggyilkolva találta s ekkor vette a gyermeket magához. Csaba hallja ezt az ajtóban. A remetét eltemeti, Ibolyát pedig (mert így nevezte el a remete a leányt) magával viszi. — Aladár pedig ráüzen Csabára, hogy mire a most telő hold sarlóvá hajolna, minden hatalmát adja át neki. A követül kiszemelt öreg Kada szeretné lebeszélni urát, de megijed szeme villámától és búsan útra kél.

VIII. *A követek.* Amalázuntában szörnyű harcot

vi a szerelem a kötelességgel. Dóra oda settenkedik s kitalálja, kibe szerelmes, mire a királyleány előbb gyilkot ránt, aztán tagadni, illetőleg megtagadni próbálja szerelmét. Ilyen lelkiállapota közben éri a Csaba követe, ura üzenetével: Nem te vagy a moesogót király leánya. Krimhilda—Dóra kezében megvillan a tör s a követ holtan rogy össze, mielőtt egy szóval is többet mondhatna. Amalázunta agyán pedig átcikázik a biztató hátha: Két epedő szívnek ha nem lenne gátja... De elverte ezt a gondolatot: ő, a büszke királynő, mint jöttment sehonnai kolduljon szerelmet? Fehér zászlót ragad s azt a követ véreben pirosra festi. Azzal megüzeni Csabának a háborút. Krimhilda pedig titkos levélben megbíztatja Anagásztust az Amalázunta kezével és cserében segítségét kéri. Majd az Aladár nevében ír a még Csaba uralma alatt való idegen népeknek, hogy támadjanak, mert ütött a megváltás órája. — Ezalatt Csabáéknál idilli boldogságban folyik az élet. Ibolya szívében szerelem fakad — ,bátyja' iránt. Kada rontja meg ezt a gyönyörűséget az Aladár üzenetével. Csaba elborul és hadra készül.

IX. Krimhilda csatája. Aladár tépelődik magában, jobbik valója szemrehányást tesz neki. Ha egy ilyen percben Csaba jó szóval élbe toppanhatna... De a perc elmúlt és Krimhilda lebbent elébe. Csaba ellen tüzeli. — Aztán Kada jön. Előbb egy percre megdöbben Aladár, de csak míg indulata felülkerekedik. Szóhoz sem hagyja jutni a béke szöszölőjét. Kada csak kitámolyog s világgá megy. Lová tán jó irányba viszi. — Krimhilda pedig zár megett varázsított föz: Szívéből az a lány szerelmét kivesse, A császár vezérét meg is megszeresse! Amalázuntának ezalatt mintha apja, anyja jelenne meg, bosszura ösztökélvén ötet. Odasurran Dóra, kínálja a varázsított. Amalázunta azonban nem bírja elszánni magát, hogy szívéből Aladár képét kivesse. Dóra erre előmutatja a fele kendőt s gyűrűt, mintha kedvese csúfra küldte volna vissza. Lám, nem jobb a bátyja sem, ne kímélje az öccsét! Amalázunta zokog egy percig, első és utolsó szerelmét siratja, majd kihajtja a kelyhet. Hadaival együtt elszáguлд. Krimhilda pedig, mikor a sereg elzúgott, hangos kacagásra fakad:

Döbbsz, inogsz, roppansz ugy-e világfája,
 Hogy ihol elkészült Krimhilda csatája!
 Haha Réka asszony — haha Réka fattya — —
 — S rá mintha pokolból távol viszhang: haha!

X. *Csaba futása.* (Az átdolgozásban *Hunnia romlása.*) Ibolya tudatára ébred, hogy szerelmes: úgy félti Csabát. Kadának, akit Fecske lova visszahoz, meg is vallja. Ekkor lép be Csaba s meghallja a vallomást. Ibolya nem is tagad, sőt keblére omlík: Szeretlek, úgy igaz az Isten! De aztán szégyenpir futja el arcát s elszalad. Azonban hiába menekül a mezőre, erdőre: Mert erdő-mezőnek minden füve, fája: Szereted, szeretéd, kiabált utánna. — Kadával Csaba némán kezelt ráz: szó nélkül is mindent értenek. — Folyik a hadi tanács. De az idegen népek fejei álnokul hallgatnak. Megkezdődik a csata, amelyet még nem látott a világ. Heted napon (átd.) a két testvér egymásra talál. Két fia birkózott híres Etelének, Még a föld is rengett, úgy küzdölődének, Mig — bár tán az égnek nincs igaza ebben, — Csaba földre bukott halálos mély sebben. (Átd.) Aladár megdöbben testvér-öccse estén, de ideje nem volt, hogy tettét latolja: előtte, mögötte új harci zaj támad. Az áruló népek fogtak fegyvert a hunok ellen. Aladár végső elkeseredésében keményen állja a harcot, mikor új kürtök riadása új seregek érkezését jelentí. Amalázunta jön rohanó csapatai élén. Aladár azt hiszi, az ő segítségére jön. Röstelli is, hogy egy leánynak kell köszönnie szabadulását s keserü mosolytól görcsöt fog az ajka. Amalázunta azonban rárohan s szemrehányások közt, melyeket Aladár nem ért, hirtelen szíven szúrja. — Alamuszi lassan ide ekkor ére, Ravasz okos mersszel görögök vezére. Aladár holttetemét megkeresteti, fejét levágja és dárdanyélre szúrva előre küldi Konstantinápolyba. — Amalázunta hazanyargal s otthon új kelyhet kér Dórától, mely kioltsa életét. Dóra megtudja mi történt s odanyújtja a kért italt. Amalázunta meghal: Aladár — Aladár — — gyűlölttem — szerettem — — Dóra a sátorfalba fogózva áll. Armány feljön érte: ... Ah, potomság, únom — De letelt az alku — mehetünk szép hűgom. Elnyelj őket a föld. — Ibolya azonban, ki Kadának fegyverhordozójaként nyomában járt sze-

relmesének, odaborul Csabára, ápolgatja, élesztgeti, majd lovára veszi s elvágat vele. Futását (a Csaba futását) védtek a hunok, a tizenötezrek, akik még maradtak. Most megmutatták: Tizenötezer hún mi jögon öröklé Fiaiban élni örökkön-örökké.

* * *

Aladár sorsának két szála van: egyik Amalázuntához, másik Csabához fűzi, az egyiket megkötni, a másikat eltépni szeretné. Az egyiknek Ármány a vetelője, a másiké Krimhilda. Ármány változtatja elevenhalottá Krimhildát és leányát, ő cseréli el Krimhilda leányát a moesogót királyéval, ő öletí meg ez utóbbi dajkáját Krimhildával. A másik oldalon Krimhilda készíti elő a nagy harcot, a Csaba romlását, bár az ő gyűlölete a Réka fattya iránt Aladárban is folyton feszítő és gyakran kirobbanó lelkiállapot. Azonban mindakét szál irányítása a Hadur kezébe került, aki az Ármány és Krimhilda törekvéseit összekuszálja. Félrefordítja a szálat 1. azáltal, hogy Amalázunta tulajdon bátyjába lesz szerelmes, 2. hogy Ibolya titkával együtt a Csaba kezébe jut. A két küzdőfél minden törekvése a végén művésziiesen összebogozódik, a Krimhilda csatájával minden eldül: Aladárnak, Amalázuntának, Krimhildának a sorsa, sőt eldülne a Csabáé és vele a hunoké is, ha Isten ötet további céljaira fenn nem tartaná, Csabát a halálból vissza nem hiná. A peripétia a IX. énekben van: mikor Krimhilda azt hiszi, hogy minden dolgát legjobban elintézte, éppen akkor fordul minden visszára. Az egész epepejához viszonyítva, ez az eposz két irányban mutat fejlődést: egyik, hogy Hadur örködése egyre érezhetőbbé válik, tevékenyebbé lesz, a másik, hogy a küzdelem hevével az irányítás a földiek akarásából mindinkább az égiek akarásába megyen át.

Aladár tehát sokkal mesésebb, mint Ellák. Mindazáltal a Krimhilda többszöri ködfátylas szereplése és pokolban járása csak külső technikai eszköz, ami főképpen a mese könnyebb bonyolítására való. Igazi csuda, közvetlen isteni beavatkozás különösen az Ármány mesterkedése, mellyel Krimhildából Dórát, leá-

nyából gót királynót csinál. Ez is azonban csak arra való, hogy előálljon az alapos kezdethez szükséges helyzet, a lelkek és akaratok olyan szembefordulása, amely bőséges cselekvényt vált ki és amely szomorú, de megnyugtató végre vezet.

Mert Aladár tragikus. Fülöp Áron ezt tartotta eposzai között a legtragikusabbnak. Sok egyéni tragédia fonódik benne össze. Tragikus Aladár, aki elvakultságában nem látja, hogy Csaba ellen törese igazságtalan és aki akkor bukik el, mikor már győzött a testvérharcon, már-már egyedüli ura a hun népnek. Tragikus Amalázunta, aki szerelemből gyilkossá és öngyilkossá lesz. De a legtragikusabb Krimhilda, aki nemcsak öntudatlanul lesz áldozattá, a pokol zsákmányává, hanem aki emberileg rokonszenves törekvései, fia és leánya nagyramenése érdekében lép a bűn útjára, tudatosan adja el magát a gonosznak és akinek éppen a fondorlatai fordulnak ellene: prédájává lesz Armánynak, anélkül, hogy célját elérte volna. Sőt reményei romján ő maga nyújtja oda leányának a kért méregpoharat.

Némi hasonlóság mutatkozik az Ellák és Aladár sorsának végződésében. A nagy csatán mindkettő le-sújtja öccsében ellenét, mégis mindkettő életével fizet. De Ellákot Hadur vágja villámával agyon, míg Aladárt a húga s egyben menyasszonya szúrja le. Azonban a szolganépek árulásának ismétlődése már leleményhiányra mutat a különben gazdag leleményű Fülöp Aronnál. Talán a mondához, az epikai hitelhez kívánt ragaszkodni, mert az Attila fiainak csatáján a hagyomány szerint csakugyan megtörtént a haldokló orszálon ez a becstelen bosszuállás, ő pedig ezt a harcot osztotta ketté azáltal, hogy Attilának három fiát adott. Mindenesetre keményebb és nagyobb csomóvá bogozhatta volna össze a szálakat, ha az összesből egy tragikus összeütközést formál — elmélet szerint. De kell-e erősebb és nagyobb összeütközés annál, ami Aladárban szemünk előtt lejátszódott.

Talán itt lesz helyén megemlíteni, hogy Fülöp Áron a keresztyén istenvilágnak is némi szerepet jut-tat. Több ízben történik ez éppen itt Aladárban. Aki Ibolyát nevelte, az a remete is keresztyén. Aladár

Krisztus-játszásból feszítetteti meg Csaba egyik követét. Utánna meg is jelenik Krisztus neki álmában. (A Krisztus-játszás motívuma egyik balladájából, a Nyíl-húzásból került az eposzba.) Krimhilda Armánynak azzal fenyegetőzik, hogy a Megváltóhoz fog megtérni. De nyoma van már Attilában is, hol a Csaba születéséről szóló jóslat szintén keresztyén remete szájából hangzik el. A Csabában aztán egységes személlyé válik Hadur-Isten, mintha a hunok istene senki más nem volna, mint a későbbi keresztyén magyaroké, de ez csak hallgatólagos egyesítés, nem jut külön határozott kifejezésre.

Pedig éppen a Krisztus-játszással kapcsolatban Aladárban is nyomai vannak annak is, mintha a pogány és keresztyén istenvilág egymással szemben állana és ez utóbbi volna a hatalmasabb, a magasabbrendű. Az Aladárnak álmában megjelenő Krisztus megjövendöli neki, hogy a szeretet fogja megölni. Aladár táltosához fordul, aki a jelekből többet lát: A testvéred öl meg, de aki nem férfi. Azonban nehogy a táltos többet mondhasson: Fenn e pillanatban a mennybolt szétváltott, Földsülyesztőt dörgve, iszonyut villámlott, Sisteregő nyilat zúgva alálotta S az áldozatüstöt izzé-porrá törte. Olyan hatást tesz ez a lecsapó villám, mintha a táltos sokat árulna el a végzet titkából s a krisztusi Isten ezért némitaná el.

Hebbel a maga Nibelungjaiban csakugyan szembe állította egymással a lehanyatló pogány istenvilágot a rajta győzedelmeskedő keresztyénnel. Fenséges gondolat, mely a legnagyobbakat kísértette és mely talán Hebbelnél jut a legtöbb erővel kifejezésre. Ez esetben nem jó és gonosz istenek állanak szemközt, hanem a régi és új, mondjuk a test és a lélek, az örömök és a szenvedés vallása. Itt azonban nem lehetett ennek a két istenvilágnak harcát mutatni be. Mert a magyarok később keresztyénekké lettek ugyan, de akkor elvesztett volna a gonosz istennek, Armánynak jogsultsága. Szembehelyezkedett volna a mondával, az epikai hitellel is. Sokkal helyesebb volt tehát a pogány istenvilág kettősségét tartani meg és a hunok Hadurját meg a magyarok Istenét csak hallgatólagosan egyesíteni azzal az Istennel, kit mi hiszünk és

vallunk, kinek örökösében nemzetünk sorsa felett ma is bizunk.

Nyelvének, stílusának költői szépségei, mintha itt volnának a leghalmozottabbak, a legmegkapóbbak. Úgy érzem, itt érte el együttes delelőjét fantáziájának fiatalos ereje és költői művészetének kialakult teljessége.

CSABA.

I. Az első nyíl. Csaba az Ibolya gondos ápolása alatt visszatér az életre. Ibolyának látomása van, megjelenik neki Réka és ott is hagy három nyilat: az egyikkel halottkeltő füvet válasszon, a másikkal Attila csillagát szegezze az égre, a harmadikkal pedig löje szíven a Csaba örök ellenségét. Ibolya jó hajnalon ellövi az első nyilat s a nyíl száll-száll imbolygó futással, míg aztán egy szép kerek tisztáson iratos füvek közt lehull. Ibolya a füvel hazasiet, majd Kadával elindulnak a netádi mezőre. — A lábbadozó Csaba már lóra ült s megjelent a tábor előtt. — Krimhilda pedig feloldatja magát Armány által pokoli rabságából, hogy a földre mehessen s ott harcolhasson Réka ellen.

II. A második nyíl. Vén Kadával Ibolya útra kelt a netádi sikra. Csaba nem tud róla, lehet, hogy Ibolya meglepetésül szánja. Krimhilda felhasználja ezt az alkalmat: a vén Dóra alakjában, mint javasasszony, Csabához megy s elhítteti vele, hogy Ibolya gót kém (hiszen születésénél fogva is gót leány). Ibolya e közben feltámasztja a halottakat, ezek összeszedik régi fegyvereiket, felülnek lovukra s felszállanak az égbe. A második nyilat is ellövi Ibolya, — megjelenik rá az égen Attila csillaga, az első üstökös.

III. Ibolya szerelme. Theodorik, a gótoknak Amaláuntha után választott új királya, diadalünnepet ül. De egy keserű csepp van a poharában: nem tudja hova lett Csaba a hunokkal. Jön azonban Dóra (egy fátyollebbenés alatt igazi alakjában is megmutatja magát) és a gót sereget elvezeti a Hargita alá. De virraszt fenn az Üstökös. A gótok rácsapnak a hunokra. Csaba egymaga rendeket vág, Theodorikot is elejti, de a számtalan ellenséggel szemben a hunokat csak a

régi tábor menti meg, mely az égről nagy dübörgéssel lekerelkedik. — Csaba most már szentül hiszi, hogy a még mindig távollevő Ibolya hozta rá a gót seregeket és mikor megjön, elkergeti szegényt. Ibolya úgy elképped, hogy egy hang sem jön ki a száján, csak kitántorog. Az erdőbe bujdosik. Réka leszáll hozzá és vigasztalja: Senkid síncs e földön, mégse vagy te árva.

IV. *Csaba bűje.* Kada tanúságot tesz Csabának, hogy Ibolya ártatlan. Réka is megjelenik, ő is bizonyítja. Csaba az anyjával együtt elindul az erdőbe az Ibolya felkeresésére. — Közben azonban Krimhilda vén asszony formájában meglátogatja Ibolyát, valami praktikával ájulatba ejti és karján elviszi. Jönnek Csabáék, azonban már üresen találják a kunyhót. Réka sejtí, hogy ellopták, hogy ő lopta el.

V. *Firtos tündér.* Krimhilda Firtos várába viszi Ibolyát a tündérek közé, hogy őt is tündérré avassák. Gondolja, majd kinezni fogja a szerelmesét tündér-szokás szerint. — Réka megtudja, hova lett Ibolya s ő maga tanácsolja fiának, hogy feledje el, hisz régi alakjában úgyse láthatja többet. — Ibolya azonban tündér létére se kínozza Csabát, sőt meglátogatván vigasztalja. — Krimhilda érzi, hogy nem úgy sült el a terve, mint szeretne volna s Armány tanácsára ellopja az Ibolya övét. Öv nélkül a tündér pokolra van tiltva. De egy vén kuruzslónak, Rasdínak a tanácsára, egy pásztorleányból lett tündér, akit Firtos-Ibolya árvaságában megszánt és leányának fogadott, visszaszerzi (ámbár ezáltal maga újra halandóvá, koldusleánnyá változik).

VI. *Csaba álma.* Csaba álmot lát. Elsőnek Firtos tündér borítja két szárnyát föléje s mondja el, hogy mindakét sebére hozott orvosságot. Ibolyát meg fogja találni egy pásztor-kunyhóban, a hunok régi dicsőségét pedig visszaállíthatja a magyarokkal, csak menjen el értük a Kúr vize partjára s vezesse el őket apja örökébe. Egy sipot is ad neki, ha bajba kerülne. Azután Attila jelenik meg neki:

Letarolt reményim még egy élő bokra,
Ne rejtezz itt tétlen, csüggedező gondba'!
Hunor fája megdőlt, Magyar népe él még,
Hadd lássa a világ fegyverei élet! —

Firtos tündér elszáll Firtosvár alá s a szegény köldusleányra ráruházza régi alakját, vagyis maga helyett Ibolyává varázsolja. — Csaba is felébred s tépelődik, vajon nem csalja-e meg az álom? Az lesz a próbája, megtalálja-e hát Ibolyát? Elmegy a kunyhóba, megszólítja az alvó leányt, ki, mire megébred, már egészen Ibolya. Csaba bocsánataért könyörög, Ibolya pedig ráborul s együtt mennek vissza a hunok szállására, Hargita tövébe. Csaba aztán megfogadja, hogy most már elmegy a magyarokhoz, ha száz halál vár is reá. — Krimhilda a pokolban szemrehányást tesz Armánynak, aki most azt tanácsolja, csalja el Csabát Anagásztushoz, a görög vezérhez s ottan ejtsék örökös fogságba. Mert egyszerűbb volna, igaz, ha leszúrná Csabát, akár ő Armány is, hanem hát te magad kötötted ki (mondja Krimhildának), hogy

Fiú az apjáért bűnhődjék meg élve,
Előn holtra válva, kintől elepedten,
Amivé téged tett Attila kegyetlen. . .

VII. Csaba búcsúja. Csaba azon töpreng, hogyan és mennyi néppel induljon keletnek. Réka jön, megbíztatja és igéri, hogy turulszárnyon előttük fog járni. Csaba erre kiválaszt ötszáz jó vitézt. Útra kerekedik velük, többi népének pedig meghagyja, hogy: Míg én oda járok, táborozz itt népem, Fenyvesek aljában, Hargita tövében. . . — Útközben egy éjjel Krimhilda babonás álmot bocsát rá: mintha Aladár jelenne meg neki s kérné, hogy menjen el Konstantinápolyba. Hisz az álmának s elindul. Se Ibolya aggódó sejtelmei, se a Kada Aladár iránti bizalmatlansága nem tartja vissza. Vitézeit ott hagyja s maga áruhában útra kél.

VIII. Csaba rabsága. Anagásztus nagyra van a győzelmével: ő irtotta ki a hunokat, dicsekszik szél-tére. Hogy öröme teljesebb legyen, vén Dóra jó újságot hoz neki. Száz vitézzel lesbe állanak a temető mellett, melynek árkában Aladár pihen. Csabát elfogják, börtönbe hurcolják. — Itthon Ibolya és vitézei hiába várják az idegen vadonban. Kada is meghal, az öreg bajnok. Évek múlnak el, Csabának is már öszbe csavarodnak szögfűrtjei, mikor egyszer eszébe jut a sip. Belefű, mire Firtos mindjárt ott terem. Öre elal-

szik örökre, bilincsei széttördelöznek. A tündér vezet hazafelé.

IX. A harmadik nyíl. Réka meghagyja Firtosnak, löjje harmadik jó nyílát a Krimhilda szívébe. Krimhilda jön is, mert Armány tanácsára most már gyilokkal egyszersmindenkorra végezni akar Csabával. Firtos útját állja. Krimhilda megdöbben egy pillanatra, de aztán eldobván palástját felemeli törét. Firtos megelőzi: ellövi nyílát és Krimhilda holtan bukik hátra. Mily szemer bűnhődés a tengernyi bűnért! — Armány felriad s rohan is már a földre fel, de későn érkezik. Azonban azt az egy vigaszt meg akarja szerezni hű fegyvertársának, hogy elvégezze helyette utolsó feladatát: felveszi a kezéből kihullott tört.

X. Csaba a magyaroknál. Csabáék már a Kaukázus bércsei között járnak, mikor Armány utánuk lopezik. Isten látja Armány settenkedését. Villámával nem akarja agyon sujtani, arra nem volna méltó, de megrettentí, úgy hogy Armány eldobja törét és eszeveszett futással menekül vissza a pokolba. De ijedéséből magához térvén, kiválaszt ezeret ördögei közül, felküldi őket, hogy hintsék el a testvérnépek között a visszavonás átkát. — Egy éjjel a magyar pásztorok régi nótákat hallanak: megjöttek a hunok! Magyar vezér üdvözlésére siet Csabának, egymás keblére borulnak. Aztán szert tartanak s elhatározzák ősi örökük visszafoglalását. Megáldoznak rá. Hadur letekint egéből és ezt rebegi magában:

Bízzál a karodban, — de ne bizakodj el;
Mérsékeltlen bánj a heje-huja kedvvel;
Idegent ne nézz le, egyik a mást értsd meg;
S ne hidd, hogy van ingyen áldása az Égnek!

— A magyarok készülődésének hírére a szomszéd bolgár és besenyő rögtön útra kél, hogy megelőzze őket. Mire a magyarok felkészülnek, agg Csaba már érzi vége közeledtét, megáldja őket s az Ibolya vállára hajtván fejét, lelkét kiadja. — Hej, hány század tűnt le azóta; csepp örömmel, tenger búval. De a hadak útján a hunok ma is készen állnak, ha nagy baj érné a négy folyam partját. — A költő Hadur elébe borul, hogy énekét befejezhette:

Elődbe borulok, Hadur-Isten, térden,
 Hogy e szomorú dal végéhez elértem.
 Magad sugalmaztad, Táltosod mesélte,
 Tollamba Te mondtad, — légy imádva érte !
 Im hűséges szolgálád Előtted letérdel
 És könyörög Hozzád összekulcsolt kézzel :
 Amely a Tied volt, oh, vigyázz e népre,
 Hogy híre-nevének sohse legyen vége.

* * *

Csabában legkevesebb az esemény. Nincs már több testvér, aki viszálykodnék vele, szerelmese is maga a hűség, aki nem fordulhat ellene. Másunnan, más szálakból kellett tehát a mesét szőni. Így kerül bele az Ibolya tündérré varázsolása, majd alakjának és egyéniségének másra ruházása. Az öntudat ilyen eladása még ma, a kettős öntudat korában is, a legtöbb embernek elképzelhetetlen. Az én-nek pillanatnyi elvesztése is olyan döbbenettel jár, mely még a gondolatától is irtózó idegenkedést bizonyítja. Leírja ezt Schopenhauer és ahhoz az íjedelemhez hasonlítja, ami az embert éjjel álmából fölrettenve néha elfogja, mikor nem tudja, hol és hányadán van; úgy érzi magát ilyenkor az ember, mondja, mintha végtelen tenger közepén egy szál csónakban kormány és evező nélkül lebegne.

A másik epizód Csaba bizánci útja. Ez a kaland is főlöszleges kitérés. Nyújtja ugyan a mesét, de sem előbbre nem lendíti, sem hátrább nem húzza. Csak azt mutatja, hogy a Csaba jó szíve mindent megbocsát, erről azonban már sokszor és másképpen is meggyőződünk. Némi valószínűtlenség is lappang abban a módban, ahogyan Csaba börtönéből megszabadul. Mert ha nem motozták is meg és nem vették el tőle sipját, lehetetlen, hogy évekig ne jusson eszébe a szabadulásnak ez a könnyű módja.

Azonban hagyjuk ezt a két epizódot tekinteten kívül és úgy vizsgáljuk meg, mit ér Csaba, mint a nagy epepeja befejező része.

Krimhilda Ármánnyal kötött szerződése értelmében már pokolra vettetett, de a Csaba életre támadásával Ármány megint elesett győzelmétől és így fegyvertársára újra szüksége van. Kiereszti tehát Krimhilda

dát, aki hol bűvös palástjában, hol fekete karvaly képében, hol pedig ad hoc átváltozásokban járja a földi téreket. Híven régi jelleméhez, most is minden gondja csak a Csaba megrontása. Előbb Ibolyát távolítja el oldala mellől, aztán a gótokat hozza a nyomába. Azonban Réka keresztezi számítását s mire a gót sereg a Hargita tövébe érkezik, már a Csaba íretől feltámadt s lovastul égbe szállt néma hun vitézek is jönnek a hadak útján véreik megmentésére. Ibolyát ugyan elüzi Csaba és itten Réka is megkésik segítségével: mire utánna mennek, már gonosz tündért csináltak belőle. De mekkora szerelem lehet az, melyen még a rontó varázs sem fogott! Mely még akkor sem inog meg, mikor örökre reménytelenné vált, sőt más nővel is kész szerelmesét boldogítani! Így aztán a Krimhilda csele még sem sikerült: Csabának Ibolyája is megmaradt és egy újabb emberfölötti lény is támadt belőle, aki sorsán örködjek. Örködni is kell, hiszen Ibolya-Firtosnak még feladata van: a harmadik nyilat még el kell lőnie, legfőbb ellenségüket el kell vele ejtenie.

Krimhilda aztán, hogy meghal, a további küzdelemből kimarad. De persze, a harcot voltaképpen Ármány vivja az Úrral és így Ármánynak nincs ideje tétovázni. Hiszen a szellemvilágnak is vannak törvényei és mindnyájan tudjuk, hogy Csaba hozzáférhetetlen lesz, mihelyt a magyarokhoz eljutott. Várban lesz, ahol már nem szabad megfogni. Azért lép ki Ármány (megint, mint már egyszer: a Réka meggyilkolásakor) intéző szerepéből és ragadja fel maga a Krimhilda kezéből kihullott tört. De hiszen könnyű volna a Mindenhatónak elbánnia vele, ha nem az emberek lelkében folyna a próba, ha nem éppen próba folyna az emberek lelkében. Így csak megriásztja. Mennyire híven jellemzi a költő itten Ármányt és benne Istenhez való viszonyát. Ármány ijedten menekül és a pokol fenekéig meg sem áll. Ott azonban, mikor már biztonságban érzi magát, hencegni kezd:

Az útatam álltad, de mégse' győztél le,
Nem győztél le mégse', gógös Hadur-Isten!
Visszavonás átkát népeidre hintem,
Hogy valahány, egymást soha meg ne értse,
Legyen önmagának örök ellensége!

Visszavonás átkán egyik a más ellen
 A gyűlölködésben sohase pihenjen!
 Soha be ne lássa, mi a saját vétke
 S időktől időkig bűnhődjék meg érte!
 Bár száz idegen nép fenekedjék rája,
 Legtöbb vére hulljon testvéri csatába!
 Legvéresebb sebbel maga-magát sértse — —
 ... Gógós Hadur-Isten, nem győztél le mégse! ...

És mennyire igaz ez a visszavonás, mennyire be-
 telt ez a szittyákon: hunokon, magyarokon, miraj-
 tunk! Ez a lelemény nem bevégzi, hanem örökössé
 teszi a harcot a Gonosz és Jó között, azt a küzdelmet,
 mely az Attila vétke következtében sujtól bennünket.
 Hiszen ez a vétkek éppúgy származott nagyot-akarásá-
 ból, mint gyöngeségéből s ez a két keleti tulajdonság
 mintha róla öröklődött volna át reánk is, a „nagypipájú,
 kevés dohányú“ magyarra. Bizony, a Csaba vitézeinek
 fegyveres segítségére, a hunok harcára sokszor szük-
 ségünk volna Ármány átka, a pártoskodás és széthú-
 zás ellen. Emberileg is igaz ez a vég, de talán sehol-
 sem igazabb, mint mirajtunk. Mindenesetre sokkal sze-
 rencsésebb lelemény volt, hogy a Hadur bocsánatának
 bizonyosságát, a magyarok honfoglalását nem mint diadal-
 mas tablót állította oda, talán az égen felrobogó Ár-
 pád látomásszerű alakjával, hanem csak mintegy je-
 lezte Csabának az elinduló magyarok után való melá-
 zásával. Hogy úgy fejezte be, mint valami bús elégiát.

Innen, ebből a szemszögből nézve, Csaba is tra-
 gikus. Egyéni sorsában is: hiszen még az sem adatott
 meg neki, mint a magyar mondák Almosának, hogy
 az ígéret földjére bepillantson; de nemzeti törekvésé-
 ben is az: ő maga csak bizó kétséggel vagy bizony-
 talan reménységgel bocsátja el a régi hazát kereső
 megújult népet. És a Fülöp Áron világlátása is az.
 Eszével, benső érzése ellenére erőszakolja magára a
 megnyugvást, melyet követelménynek érez és hirdet
 már a lírájában is. De a kétségei nagyon erősek: csak
 elhallgattatnia sikerül őket, nem meggyőznie magát.
 És ugyanez a tragikus érzés fáj a lelkébe, sajog ke-
 resztül nemzete sorsán, epikáján is. Mese lett talán az
 eposzból, kivált ez utolsó tagjában, ha a történetet te-
 kintjük, de valóság, komor és kemény tragédia, ha a
 benne kifejezett emberi és nemzeti igazságot nézzük.

A költészetnek pedig érzéseket kell kifejeznie és ami emberileg igaz, az költőileg is az.

* * *

Az Ellák megjelenésekor a sajtó nagy tetszéssel fogadta az ifju költő beköszöntő művét, elismeréssel irtak róla és egész énekeket közöltek belőle. Így volt ez akkor is, mikor Aladár napvilágot látott, csak talán kevésbé volt zajos a siker. Az ismertetésekben elhangzó bírálatot ezuttal nincs módunkban összeszedgetni. Azonban szép és teljes gyűjteményt állított össze a költő két utóbb készült eposzának, Csabának és Attilának fogadtatásáról. E gyűjteményből, az „Album“-ból közöljük a jelentősebb kritikákat és ennek kapcsán teszünk egy-két kiegészítő észrevételt a Fülöp Aron helyének és értékének, előzőihez, kivált Aranyhoz való viszonyának kérdéseire vonatkozóan.

Csaba megjelenésekor írja a Budapesti Hírlap (1908. dec. 23.): Az olvasó csodálkozása nőttön-nő, amint elmerül ebbe a könyvbe. Arany János hatását ily tisztán, közvetlenül már rég nem észleltük magyar poétán. Nemcsak verselése, hangja, stílusának gyökeres magyarsága, hanem a nagy koncepció iránt való fogékonysága is Arany méltó tanítványának mutatja a XX. század epikusát. — Pesti Hírlap (1908. dec. 23.): A mai világban különösen hat, hogy akad ideális hevületű költő, aki eposzt ír. Fülöp Aron ez idealista vakmerők közé tartozik. Tíz énekes hősköltéményt irt Csaba királyfiról csengő alexandrinusokban, költői, finom és szintiszta magyar nyelven. A nyelve is a legfőbb értéke ennek a könyvnek. A magyar költői hagyományok sok szeretete és hősi lemondás is kellett ahoz, hogy ez a vitézi verszet megiródjék. A költő megérdemli a legteltesebb méltánylást, amelyben azonban aligha lesz része. Hiszen az eposz már nem is a félmulthoz, hanem egyenesen a régmulthoz tartozik. Érti ezt a költő is, aki ajánlásában a következőket írja: Nem e világból való e dal... — Budapest (1908. dec. 26.): A művészi készsége teljesen modern, a technikája csiszolt, a nyelve szép és magyaros. Ennyi tehetséggel a mai életbe is kapcsolhatná művészi tö-

rekvéseit... — Vasárnapi Újság (1909. 1. sz.): ... Ő úgy látszik tudatosan olvadt bele a nagy költő egyéniségébe s talán érdeméül is tekinli tanítványi mivoltát... Mi azt követeljük a költőtől, hogy ha tanul is nagy elődeitől, keresse meg a maga hangját s a maga formáit, ne vegye készen mástól... — Néptanítók Lapja (1909. márc. 11.): Fülöp Áronnak már nehezebb volt a munkája, mint Arany Jánosnak. Egyrészt Aranyé a kezdeményezés dicsősége, másrészt Arany inkább támaszkodhatott a mondára. Fülöp Áronnak keveset adhatott a monda, kénytelen volt tehát a maga lelkéből meríteni. A monda hiányossága volt az oka, hogy nem eposz lett a művéből, hanem inkább tündérrege...

A kész művet ismerőseinek megküldte a költő s a köszönő levelekből is bemutatunk egy pár részletet: Zalár József: Megkaptam. Köszönöm. Nem bírok eltelni vele. Már háromszor elolvastam... Midőn az események meghatóbb hősi tragikumba csapnak át, a tárogató és az orgona, e két szent testvérhangszer egybeolvadt zenéjével siratják a csata végzetes áldozatait... (Azt szeretné, hogy a költő most már Árpádot is énekelje meg.) — A Gyöngyösi Irodalmi Társaság, Ungvár: Költői munkálkodásának olyan magaslataira ért el, amelyre feljutni csak a kiválasztottaknak adatott. — Hegedűs István: Még azon este elkezdtem újra olvasni és mondhatom, hogy az epikus levegőt éreztem, mely körültengett... — Vargha Gyula: Az ünnep csendjét és nyugalma felhasználtam, hogy bejárjam a szép regevilágot. Élveztem a szűz magyar költészetet, mely annyira különbözik az ultramodernek miázmás levegőjétől.

Az Attila, megjelenése alkalmából, nagyjában ugyanolyan bírálatban részesült, mint a Csaba. Csak egy-két szemelvényre szorítkozunk. Budapesti Hírlap (1909. dec. 19.): Átveszi Arany alakjait, sőt a Gyöngyvér átkát idézi is... Réka királyasszony alakja jól sikerült, finom kép, csupa ellentéte a szenvedelmes, nagyra-vágyó, büszke Krimhildának... — Egyetértés (1909. dec. 17.): Aranyosrákosival székely ember kezdte meg a hun-magyar mondakör feldolgozását, egy század múlva szintén székely ember fejezte be e mondakört. —

Ország-Világ: Ha a mű nem is lesz mostanában tulajdonképpen kapós, mégis azt hisszük, hogy Fülöp Áron műve hosszú ideig a magyar epikai költészet értékes darabja fog maradni.

A levelekből: Zalár József: Bárha a költő, mesterére hivatkozva, annak nyomán halad, nem tudna azon oly erővel haladni, ha arra epikai congenialitása nem képesítené... Az eposznak — ha nincs is hozzá elegendő hagyományos népköltészeti elem, hogy népeposz lehessen — legalább népiesnek kell lennie. Nem szükséges, hogy Arany nyomán nyolcsoros alexandrin stórfákban legyen megírva, mert így könnyű ráfogni az utánzást. Keresni kell hozzá műformát a régi magyar (székely) népballadák közt.

Mint a fenti szemelvényekből láttuk, általánosságban elismerik nyelvének és stílusának szépségét és erejét, a mese bájoságát, jellemfestésének igazságát, sőt a nagy kompozíció iránt való érzékét is. Vádolják azonban azzal, 1. hogy tehetségét méltatlanul pazarolta a divatból kiment eposzra, 2. hogy mestere követésében elvesztette a maga hangját és formáit, nagyon is beleolvadt a nagy költő egyéniségébe. Lássuk ezeket közelebbről.

Hogy az eposz megkésett, idejét-múlta műfaj, hogy helyét a fejlődésileg is belőle származó regény foglalta el és az eposz manapság többé érdeklődésre nem számíthat, ez már régi kifogás. Már Gyulai mondja Arany Jánosról tartott emlékbeszédében: „Legkevésbé hangolta le az az elmélet, melyet a külföldi és magyar kritikusok hangoztattak, hogy az eposz kora lejárt, helyét a regény foglalta el, ez az új divatu eposz s napjaink epikusainak mesterkedése nem számíthat többé valódi részvétre... Igaz, hogy az epopoeia, amint azt Virgil hagyta reánk gépeivel, csodáival, isteneivel, nem korszerű többé. De nincsenek, nem lehetnek az eposznak más formái is? Vajon a regény adhatja-e azt és úgy, amire s ahogy az eposz képes? Vajon az új korban, amikor a nép többé nem alkot eposzt, nem írtak-e oly eposzokat, melyek épen úgy kifejezték korukat, mint elragadták?”... (Budapesti Szemle, 1883., XXXVI. k. 297. 1.) Mi lett volna, ha Arany hallgat ezekre a kétségekre? Azt hiszem, a

Buda halála egykoru sikere és maradandó értéke megcáfolja az ilyen aggodalmaskodókat.

A másik vádat, tanítványi mivoltát illetőleg erettségét két részletben vizsgáljuk: 1. a tárgy, 2. a forma dolgában.

Hogy Fülöp Áron hőseiül Attilát és Attila fiait választotta, ahoz megvolt a teljes szabadsága. Már Arany is a mondából vette tárgyát, a mondához nyúlni pedig mindenkinek joga van. Igaz, hogy a monda hézagait a maga leleményével egészítette ki, de ugyan-
 ezt tette Fülöp is. Hogy miért választotta ő is Attilát, arra megfelelt már a Debreczeniről írott tanulmányában: „Attilát egyéni vonásainak teljességében a monda és a történelem egyaránt fölébe emeli az összesnek.“ (Lásd még a 45. lapon közölt idézetet.) Igaza van Aranynak, mikor Csaba királyfőről szóló első dolgozata jeligéjéül Ilosvaiból ezt a mondást választja: „Csuda, hogy mindeddig nem emlékeztünk erről.“ Hogy egészen Aranyig epikusaink az Arpádok monda-körében keresték a nagy nemzeti eposzhoz való tárgyat, azt a honfoglalás kimagasló ténye okozta. A legtöbbre becsült műeposz, a Vergílius Aeneise példájára egyedül csak a népének hazát szerző vezért tartották méltó hősnek. Azt hitték, hogy a „nagy“ eposz csak diadalmas és eredményes küzdelemmel végződhetik, másképp nem reprezentálhatja a nemzetet. Ezzel szemben Aranyé az érdem és elsőség, hogy az Attila sorsában készen kínálkozó eposztárgyat meglátta. Az ő eposza, az egyéniségének megfelelő világirodalmi példa a Nibelung-ének volt. Eltanulta tőle, éppen kongenialitása folytán: 1. hogy tragikus tárgy is tükrözheti a nemzet nagyságát, 2. hogy a kompozíció akkor legjobb, ha drámai, egy mozzanattól indul ki és egy vezető gondolat köré csoportosul (a Nibelungokban a bosszu, a hun trilógiában a bűnhődés ez a gondolat) és 3. hogy a hős lelkében is lefolyhat a nemzete sorsát eldöntő küzdelem, mely természetesen egyuttal a hősnek is életére megyen.

Eddig olyasmit bizonyítottunk, ami nem is szorult bizonyításra, hogy tudniillik a mi mondánk közül Attila és az istenkardja a legalkalmasabb eposzi alakításra és hogy ehhez is (mint minden nemzeti mon-

dához) minden magyar költőnek egyformán szabad hozzá nyúlni. Fülöp azonban Aranyt folytatta. Az a kérdés, vajon azokat a leleményeket is átvette-e, melyekkel Arany a mondát kiegészítette? Ezen fordul meg az eredetiség kérdése, nem pedig azon, hogy idézi-e Attilájában a Gyöngyvér átkát. Már láttuk, hogy az Arany eposzi trilógiájának rendező gondolata az istenkardjával kapott jóslat volt: *Legyőzöd a világot, ha magadat is le bírod győzni.* Tudjuk, hogy ezt a gondolatot Fülöp mással pótolja: az Attila külön esküjével, mellyel a Krimhilda fiának igéri egész birodalmát. Ott azért pusztul el népe, mert az istenkardjához kötött feltételnek nem birt megfelelni, itt azért, mert elhamarkodott esküjét megszegni kényszerült. Egyéni bukása egyenes következménye ennek az esküszegésnek: éppen Krimhilda öli meg s éppen a miatt, hogy Aladár nem lehet egyedüli örököse. Egyéni bukása tehát Fülöpnél szorosabban kapcsolódik a végkéhez. Hogy népe is elvész, ugyancsak abból származik, hogy Attila nem egy fiát teszi örökösévé. Hogy fiait egy újabb esküt fogadnak és törnek meg, már csak az előbbi helyzetből folyik tovább.

De könnyen kimutatható az is, hogy a Fülöp Áron terve olyan időből származik, amikor az Arany tervvázlatait és dolgozatait nem ismerhette. Ezek Arany-nak hátrahagyott munkái közt jelentek meg 1886-ban vagy 87-ben. (Az előszót Arany László 1886. májusában írta alá, költőnk, mint levelezéséből kitűnik, 86. V. 26-án olvasta.) Fülöp Áron az Ellákjával 1882. végén, Arany halálának évében, pályázott az Akadémián. Hogy pedig az Ellák megírásakor már kész terve volt, mutatják a benne lefektetett összekötő szálak: soknak elejét csak a késői Attilában, folytatását és végét pedig csak Aladárban és a szintén késői Csabában találjuk meg. De a tartalmi ismertetésből is nyilván látszik, hogy az Arany tervvázlatainak semmi köze sincsen a Fülöp eposzaihoz, melynek tervét ő valószínűleg már a középiskolából vitte magával egész életére szóló útravalóul. Mikor tehát folytatta a Buda halálát, önállóan, a saját tervei szerint folytatta.

A vád másik fele versformájának és stílusának eredetiségét vonja kétségbe. Versformája az alexand-

rin, nyolcsoros szakaszokba osztva. Az alexandrint Arany tette nálunk általánossá. Használatában nemcsak Fülöp követi, hanem a legtöbb verses elbeszélő. Nem is Aranyé ez a forma, nem az ő egyéni leleménye, négysarku rimeléssel már Zrinyi és Gyöngyösi óta közönséges a magyar irodalomban is. Közvetlenül Arany előtt használta Petőfi a János vitézében. (Arany is első epikai próbáját, az Elveszett alkotmányt még klasszikus hexameterekben pergeti.) Kinek jutna eszébe plágiummal vádolni Aranyt? Vagy a többit, aki Fülöpön kívül újabban ezt a versformát használta még?

Azonban a vád nyelvére is kiterjed. Ez így nagyon általános, pedig ilyen kifejezéseknél egyebet nem kapunk: „ha tanul is nagy elődeitől, keresse meg a hangját... ne vegye készen mástól“. Igaz és dicséretül kell elismernünk, hogy a Fülöp hangja is epikai hang. Ez és versformájának azonossága tévesztették meg bírálóit. Mert, hogy egyébként is Aranyé volna ez a nyelv, azt kimutatni meg se próbálták. Pedig ennek meg lett volna a maga fáradságos, de biztos filológiai módszere, a hasonlóságok és egyezések egybevetése. E nélkül nem lett volna szabad könnyelműen odadobni egy ilyen vádat. Én mentül többet foglalkoztam ezekkel az eposzokkal, annál inkább éreztem, hogy az első benyomás csalóka volt és hogy ez a nyelv minden ízében a Fülöp Aroné. Ő nemcsak reprodukáló, hanem egyben alkotó nyelvgeníusz volt s ha egyéni mivoltán túl valami szokatlan zamatja van nyelvének, azt nem Aranynak, hanem székelységének köszönheti. Az Arany nyelve plasztikus, az övé színes. Az Arany látása szemléletesebb, a Fülöpé képzeltebb. Arany legjellemzőbb alakzata a részletező leírás, Fülöpé a távlatok megnyitása. Mindketten szeretik a lelkiindulatok rajzát, de Aranynál, mint cselekvést kiváltó állapotok jönnek számba, Fülöpnél mint külső történések nyomán támadó hangulatok. Az Arany nyelve szakszerűbb, súlyosabb. a Fülöpé könnyedebb és zengőbb.

Lássuk végül, mit vallott ő maga tanítványi mivoltáról? Neki nagyon nehéz volt a helyzete: mint Arany folytatóját, mindig Aranyhoz mérték. Ő maga is érezte ezt, 86. VI. 5-iki levelében írja: „Ez a ge-

neráció Arany után egy nyomon haladót méltányolni sohasem fog". Mindazáltal Aranyról mindig a legszebben nyilatkozik. 86. V. 27-iki levelében írja menyasszonyának: Tegnap olvastam Arany hun regéjének töredékeit... „Mikor elolvastam, egy kicsit elragadt, egy kicsit lelkesített, egy kicsit megindított, meghatott s egy kicsit elkeserített. Mindenik kicsinek miértjét hosszan lehetne fejtegetnem, de nem akarom türelmét próbára tenni. Hanem csak annyit jelzek, hogy a sok kicsiből egy nagy lett s olyan férfiatlanná tett, hogy — — —“... [Mellékeli az Előhangot.] „Gondolkozzék rajta, hogyan is lehetett az, hogy még aranyos Arany is annyira tusakodva, mondhatni, félve mert a nagy egész kidolgozására gondolni? Aztán mit érezhetett az öreg, mikor írta: Bevégzetlen élet — bevégzetlen munka. Aztán: Szegény ember, addig hogy el ne alélnál? És a többi! — De csak gondolja el, édes drága, hogyan hatott rám az az utolsó sor: Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: irjad! Hát lehet-e csodálkozni, hogy egy kicsit sírtunk!? Hiszen senki sem látta!

Mi emel? mi tart fön? mi sugall? mi biztat?
Kebelem egy hangja. Követem is aztat...“

Ehez nem kell magyarázat: lenyűgöző és fel-emelő volt a hatás, mert érezte, hogy igazi nagysággal áll szemben. És érezte talán, mint Arany, a feladat nagyságát és hálátlanságát is.

Tudvalevőleg Attiláját írta meg utóljára, az összekötő láncszemet Buda halála és Attila fiai közt. Azért hagyta ezt utóljára (feleségétől tudom), mert ehez kellett a legtöbb tudás, a legérettebb művészet. Ajánlása Arany János szellemének szól; hadd idézzem belőle az Aranyra vonatkozó első és utolsó szakaszt:

Gyöngé visszhangja ez az ének
Dicső lantodnak, *Mesterem!*
Áldott szellemed bocsássa meg,
Hogy útag követni merem.
Méltó haragod ne szálljon rám,
Hogy én, parányi epigon,
Amit e földön félbehagytál,
„Tűnődve“ visszaálmodom!

... Róla álmodtál, Öt idézted
 S elpattant lantodon a húr — —
 Téged siratott meg utólszor
 Legfájdóbb könnyével Hadur!
 E könny mellé, — én törpe, gyöngye.
 — Oh, halhatatlan *Mesterem*, —
 Koszorúmat e múltó dalban
 Lábaid elé leteszem!

* * *

Manapság már — más generáció vagyunk, meg is győződünk róla, hogy bár követője, de nem utánozója volt Aranyinak, — mikor tehát nem állítjuk azt, hogy Aranyt elérte, kötelességünk elismerni külön és maradandó értékeit.

Ilyen értékei: bár mesés, de nagyszabású és jól megépített kompozíciója, a lelkek, kivált a szenvedélyek rajzának igazsága, az idilli és lírai részletek szépsége, nyelvének magyarossága, lendülete és költőisége. És ezt a költőiséget, a színes látás és erővel teljes kifejezés tehetségét is ritka emberfiának adja elhívó csókja mellé jegyajándékkul a Múzsza. De nem szabad tekinteten kívül hagynunk vállalkozásának óriási voltát sem, mert ez a feladat akáarki részéről is egy egész élet áldozatát követelte volna.

Fülöp Áron beróttta nevét az idők fájába. Hisz-
 zük, hogy rajta is betelik, amit ő a Kada sírjánál
 Csabával jövendőltet:

Azt súgja a lelkem — bizom a szavába, —
 Hü fegyveres társam nem álmodol hjába ...
 Hiszem erős hittel, lelki szemem látja,
 Hü fegyveres társam, nem éltünk híjába ...
 S hol századok multán sírjaink bedőltek,
 Hegedőse majd a késő jövendőknék
 Behinti porunkat zöld borostyánággal
 S ál munkat virasztja zokogó dalával ...

* * *

Jegyzet. Térkimélés okából ki kellett maradnia a Fülöp Áron költői nyelvről szóló fejezetnek. Így csak egy, a nála legsajátosabb alakzatnak, a *távolatnyitás*nak ismertetésére szorítkozunk. Ez is leírás, de elmélkedésbe hajló. Nem a részletek elsorolásával érzékeltet, hanem a jelentőségnek hangoztatásával. A múltba vagy jövőbe tekint, a cselekvések okaira vagy következményeire mutat rá, a dolgok finom és távoli összefüggését sejteti. Az érzés, melyet vele kelt, többnyire ép a sejtetem homályos hangulata.

Például a szerelem átfogó és örök voltát az Amalá-zunta dalnoki éneke után így mondja el (Aladár, VI. 12–14.)

Kinek vón hatalma, hogy azt tollba mondja,
Mért szakad a csermely ezüst gyöngye, fodra ?
Illatos ibolya tavasz jöttén mért kel ?
Mért testvér a csillag a mosolygó éggel ?
Kicsi madár síró hangját mi fakasztja ?
Minden virágnak mért van egyszer tavassza ?
Miért is van a szív s szerelem a szívben ?
— Eme dal forrását az írná meg híven !

Rejtett bokor alján valami megcsendül,
Kicsi dalos csattog édes szerelemről,
Édes szerelemnek ezernyi a bújja, —
Zöld lomb sűgja-bűgja, erdő eltanulja,
Halom hangossá lesz, bérc felel reája,
Elsírja, zokogja a hegedős fája,
Csecsemő álmodja, haló újra éli :
Igyen lesz közössé földivel az égi !

A szerelem végtelenségéről (Aladár, VI. 24.) így beszél :

Gyöngye ember tolla ha festhetne képet
Arról, mit ekkor a dalnok szive érzett !
— Egyetlen kebelben vajj' hogyan is fér meg
Roppant boldogsága a csillagos égnek ?
Egy parányi sugár kicsi szemvilága
Hogyan vet örök fényt végtelen világra ?
Hogy a semmiségben mért van benn' a minden ?
Ki felelne erre, ha csak a nagy Isten ! ?

Csaba az Ibolya szerelmével rászakadt boldogság nagyságát azzal érzékelteti, hogy — hiszen háboru előtt áll — a hadi dicsőség értékével hasonlítja össze (Aladár, VIII. 61.):

Ládd-e vén barátom, öreg Kada im lásd
Fenn a világ fáján eme roppant róvást
Míntha néma ajka nagy fennhangon szólna :
Jer harcok idő s tégy bizonyosságot róla :
Ezer koszorunak van-e annyi éke,
Mint egy rózsabimbó, mit nővel a béke ? !

Kada alább a Csabáért aggódó Ibolyát vigasztalja, hogy ne sirjon s közben a könnyről ilyen távlatot fest (Aladár, X. 23.):

Ugyan édes lányom, mért e könny hjába ?
Ne pazald ok nélkül, ami olyan drága,
Hogy kinek nincsen már, — legyen bár király is,
Koldus nyomorultabb a nyomorultnál is !
Mert hajh, itt e földnek nincsen olyan útja,
Mely eme patakhoz milljószer ne futna, —
S nincs is annyi kincse e széles világnak,
Mi pótolhatná azt, ha egyszer kiszáradt !

Vagy a múlandóságot a Kada vezér elhunytá alkalmából így rajzolja meg (Csaba, VIII. 22.):

Kada vezér sirján nyit a vadvirág már --
Múlnak az esztendők, az idő szárnyon jár;
Öreg ember lesz, ki fiatal volt nemrég;
S ami még ifjítja, egy-egy régi emlék;
Mí abban édes volt, mosolyogva nézi,
De keserűségét kétszeresen érzi;
Ha gyászára pillant, — akármilyen rég volt:
Kétszerte sötétebb fölötte az égbolt . . .

